נשים ואמירת 'קדיש יתום'

אליהו אהרון

מבוא

קטע תפילה ידוע, מרגש ובעל תהודה רבה בהלכה, בתרבות ובספרות, אולי יותר מכל תפילה אחרת בבית הכנסת, הוא "הקדיש", אף על פי שלשונו היא ארמית.[1] מנקודת המבט של המתפלל אנו מבחינים במספר סוגים של קדיש הנאמרים בתפילה: "חצי קדיש", "קדיש דרבנן", "קדיש שלם" השונים בהיקפם ובנוסחם, ו"קדיש יתום" המיוחד לאבלים. קדיש יתום, שבו נעסוק במאמר זה, נאמר על ידי הגברים האבלים הנמצאים בשנת אבל או בשבוע האזכרה השנתי או ביום האזכרה השנתי (תלוי במנהג) לאחד מקרובי המשפחה.

השאלה המרכזית שבה נדון להלן היא כיצד מתייחסות הנשים לקדיש, באיזו מידה הן אומרות קדיש, ובאיזו מידה הן מעוניינות לומר קטע זה של התפילה?

בשל אופיו הסמלי ומשמעותו הרגשית של הקדיש וכן בשל מעמדו בציבור ובתרבות היהודית, דומה כי שאלת יחסן של נשים לקדיש רבת חשיבות היא. במיוחד בתקופה

---

* תודתי נתונה לפרופ' ישראל רוזנסון על הערותיו הבונות.

1 הרב י"מ לאו בספרו **יהדות הלכה למעשה** הוצאת מסדה 1988 מציין, כי הקדיש נאמר בארמית בשל עמימותו, שהייתה שפת העם בתקופת התלמוד, כמו תפילות אחרות, שנשתמרו בשפת העם בשל היותן נחלת הכלל, כגון: "בריך שמיה דמארי עלמא" בפתיחת ההיכל, "כל נדרי" ביום הכיפורים, "כל חמירא" בביעור חמץ, "הא לחמא עניא" בפתיחת ליל ה"סדר", "יקום פורקן מן שמיא" בתפילת השבת, הכתובה ועוד.

בספר הזוהר נאמר, שחייבים לומר את הקדיש דווקא בארמית, כדי לשבר את הסטרא אחרא בלשונה היא, וכדי לשבור את כוח הרע בעולם.

סיבה נוספת שאומרים את הקדיש בארמית, לפי הרב רונן דורון, אשר ערך את הסידור המפורש **כונת הלב** השלם, בהוצאת מכון שירה חדשה, תשס"ג, היא "מפני המלאכים שלא יתקנאו בנו שאנו משבחים שבח נאה כזה, שע"י השבח הזה הקב"ה נזכר בחורבן הבית ובגלות ישראל ומתעורר לגאלם. ואילו היינו אומרים אותו בלשון הקודש היו מבינים אותו המלאכים, והיו מבינים שע"י שבח זה מתעורר הקב"ה לגאולה, והיו מלאכי הדין מתקנאים בנו, ומקטרגים עלינו" (לבוש, עיין תוס' ברכות ג).

הרב דוד חי הכהן בספרו **במעמד השחר**, בהוצאת מרכז רוחני "אורות התורה", תשס"א, כותב: "השפה הארמית לשון הגלות הקרובה לעברית, לשון הקודש, מסמלת את המדרגה הנמוכה של ישראל וביחד עם זאת את העובדה שגם בגלותם עדיין ישראל קשורים למקורם הקדוש..." (עמ' 75).

שמקומה של האישה בחיי הדת ובלימוד התורה הולך ומשתנה, ויש הרואים בכך תחילתה של מהפכה דתית-פמיניסטית.
מחקר זה בא לבדוק את סוגית יחס הנשים לקדיש ולעמוד על תחושותיהן והרגשתן של נשים אשר אחד מהוריהן או שניהם נפטרו,[2] ולבדוק כיצד הן מעבדות את האבל ואת אובדן יקיריהן באמצעות הקדיש.
במסגרת המחקר רואיינו, בראיונות עומק 23 נשים בטווח הגילאים 38 ועד 69, לכולן ילדים משלהן והן ממגזרים שונים באוכלוסייה: שומרות מצוות ושאינן שומרות מצוות (להלן דתיות ושאינן דתיות כהגדרתן), אשכנזיות וספרדיות. ההורים של המרואיינות נפטרו בטווח של בין יומיים ועד 20 שנה מתקופת הראיונות עמן. שש נשים מהמרואיינות היו בעיצומה של שנת האבל.
ראוי לציין כי עבודת הרקע למחקר לא הייתה קלה, וזאת, לדעתי, בשל העובדה שמדובר בקטע תפילה שנשים בדרך כלל לא לוקחות בו חלק, ובשל משמעותו הרגשית העמוקה. ואכן היו נשים שסירבו להתראיין למחקר זה, היות שהיה להן קשה לדבר על הנושא, ותוך כדי הסבר והתנצלות על כך שאינן יכולות לשתף פעולה פרצו בבכי. לעומתן היו נשים שהביעו את נכונותן להתראיין ולהביע את הרגשתן לגבי הקדיש המבטא את אבלן לגבי הנפטר ואת יגונן. בכל זאת היו מספר מרואינות שתוך כדי הראיון פרצו בבכי, כאשר דיברנו על ההורים ועל טיב היחסים ביניהם. אני חב לכולן תודה עמוקה על ששיתפו אותי בתחושותיהן, ולפי עדות חלק מהמרואיינות, הן לא עסקו בנושא כאוב זה לפני כן, וחלקן אף הודו לי על הראיון שבעטיו הן השתחררו מלחץ שהציק להן מאז האבל על מות יקיריהן.

תוכנו ומשמעותו של הקדיש

תוכנו של הקדיש, שרובו נאמר בארמית (ראה נוסח בנספח א), הוא ברכות ותשבחות לאל. הקדיש פותח במילים: "יתגדל ויתקדש שמיה רבא", כלומר כבר במילים הראשונות אפשר לראות שאנו באים לקדש את שם ה'. נמצא שברגעים שבהם אנו אומרים קדיש, אנו מתקשרים למצווה הגדולה ביותר בתורה, המצווה הנעלה ביותר, מצוות קידוש ה'. מצווה זו היא המדרגה החשובה ביותר שתלמיד חכם יכול לשאוף להגיע אליה.[3] עיקר הקדיש הוא תפילה לה' שיביא במהרה בימינו את הגאולה השלמה, ואז יכירו כל באי עולם את גדולתו ויקבלו את מלכותו עליהם. בזה מבטא הקדיש את תכלית בריאת העולם וקיום המצוות בו.
בנוסף לכך האבלים האומרים קדיש, מצהירים בכך על אמונתם בגדולת ה' ובקדושתו, גם בעת שהם כואבים על אובדן יקירם, ואף מבקשים "חיים טובים" לכל עם ישראל. יש

2 במחקר זה התייחסנו רק לנשים שהוריהן נפטרו. לא התייחסנו לנשים שאחיהן, או ילדיהן נפטרו.
3 ראה מאמרו של הרב דוד חי הכהן 'קדיש' בספרו **במעמד השחר**, עמ' 79.

בכך משום "צידוק הדין" על הילקחו של המת מעולם החיים, מקרב בני משפחתו וידידיו הכואבים והמתאבלים עליו.

חשיבות עניית אמן

הקדיש הנאמר דווקא בציבור, בעשרה, מורכב משני סוגי משתתפים: אומר הקדיש והציבור העונה לו. לכאורה, האומר הוא העיקר, והעונים מסכימים בצורה פסיבית. אולם כאשר מתבוננים בדברי חז"ל, רואים שההיפך הוא הנכון.
במסכת ברכות (נג ע"ב) נאמר: "גדול העונה אמן יותר מן המברך", כי עונה האמן מעיד שדברי המברך הם אמיתיים, ובזכות אישורו זה הם נאמנים יותר מאשר בזכות אמירת האומר לבד. עוד נאמר במסכת שבת (קיט ע"ב): "כל העונה אמן יהא שמיה רבא מברך בכל כוחו קורעין לו גזר דינו". שבכוח עניית הקדיש לשבור שלשלאות של ברזל ולבטל כל מיני גזירות קשות ורעות.[4]

הקדיש - הערה היסטורית

לא ברור מתי החלו לומר קדיש, וישנם חילוקי דעות על כך. עוד בסוף ימי הבית השני, במאה הראשונה לספירה, נהגו תלמידי חכמים לומר מאמר לשבח, לאחר שסיימו את לימודם בבית המדרש; בראשיתו היה קצר מאוד, ולא כלל אלא את הנוסח הארמי: "יהא שמה רבא מברך לעלם ולעלמי עלמיא", התואם את הפסוק בתהילים (קיג, ב): "יהי שם ה' מבורך מעתה ועד עולם". גם בימי האמוראים, במאה השלישית לספירה, נאמר הקדיש כתפילה ספונטאנית שהיו נושאים הדרשן וציבור השומעים לאחר סיום הדרשה. בתקופת האמוראים הראשונים נוספו לקדיש הקצר הזה שני מאמרים גדולים יותר, אשר האחד מהם - "יתגדל ויתקדש שמה רבא", - נקבע לפני מאמר הקילוס המקורי, והשני- "לעלא מן כל ברכתא ..."- בא אחריו.
בימי גזרות תתנ"ו (שנת 1096), בעת רדיפות מסעי הצלב שבהם נטבחו יהודים רבים באירופה, נתקבל ביהדות אשכנז המנהג שבו אומרים היתומים "קדיש" לעלוי נשמת הוריהם המומתים ("כסיוע" לעליית נשמותיהם למרומים), ומאז התקבל המנהג בכל עדות ישראל לומר קדיש במשך אחד עשר חדשים מיום הפטירה, וכן בכל שנה ביום הזכרון (הידוע בשמו ביידיש "יארצייט") לפטירת האב או האם.[5]

4 שם, עמ' 80.
5 **אנציקלופדיה לרוס** חלק 13 עמ' 21.

חשיבות הקדיש לזכר הנפטר

ידועה התפיסה, כי חובת האדם בחייו, לשרת את הבורא על ידי קיום מצוותיו וכך לקדש את שמו של הבורא. לכן עם פטירת אדם מישראל, נוצר חלל ריק בשורות מאמיניו ועושי דברו של האל,[6] ויש לומר תפילה מיוחדת למילוי החיסרון ולהשקטת זעזוע נורא זה. לשם כך נקבע כי יתום אומר קדיש לעלוי נשמת הנפטר, כאשר בנו או אחד מקרוביו ידאג למלא מקומו ולהמשיך באותה משימה כבטוי לנצחיות.

חשיבות אמירת הקדיש גדולה בעיקר בתוך השנה הראשונה, מיום הפטירה והקבורה ועד לסוף שנים עשר חודש. על פי מאמרי חז"ל (מסכת שבת לג ע"ב), נראה שבתוך שנים עשר חודשים מקבורת האדם הוא עומד לדין של מעלה וחייב לתת דין וחשבון על מעשיו. ואם נתחייב, ח"ו, בעונש הרי עיקר עונשו בתוך שנה זו. יש כוח באמירת הקדיש לכפר על הנפטר ול הצילו מצער העונשים המגיעים לו. אמנם, על פי דברי האר"י, נראה שיש כוח באמירת הקדיש לא רק להציל את הרשעים ולכפר עליהם, אלא גם להעלות את הצדיקים ולרוממם מדרגה אחת לדרגה גבוהה יותר. לאמירת הקדיש בשנה הראשונה יש כוח להעלות את נשמת הנפטר, וגם אחרי השנה הראשונה אם היא נאמרת ביום השנה לפטירתו.

מקורות הקבלה האריכו בחשיבות אמירת הקדיש לזכר הנפטר, שכן יש בה משום עליית הנשמה, והיא עומדת כסנגור לימין הנפטר במשך השנה הראשונה שלאחר פטירתו.[7] בנוסף לאמירת הקדיש יש חיוב מיוחד על בני הנפטר בעיקר ב-30 הימים הראשונים לעבור לפני התיבה כשליח ציבור.

חשיבות הנוסח הנכלל בתפילה זו בעיני חכמים, באה לידי ביטוי בדבריו של רבי יוסי בן-חלפתא שאמר: "בכל שעה שישראל נכנסים לבתי כנסיות ולבתי מדרשות ועונים: "אמן, יהא שמה רבא מברך", הקדוש ברוך הוא, כביכול, מנענע ראשו ואומר: אשרי המלך שמקלסין אותו בביתו כך" (ברכות ג ע"א). וזה מקרין גם על חשיבות הקדיש המאוחר יותר.

מצאנו בקיצור שלוחן ערוך גם את הניסוח המעמיד את חשיבות הקדיש על גורל הנשמה: "ויש מתפללין כל מוצאי שבת תפילת ערבית לפי שבאותה שעה חוזרין הרשעים לגיהנום ואפשר שתגן עליהם אותה תפלה. וכשהבן מתפלל ומקדש ברבים, פודה אביו ואמו מן הגיהנום.[8] ונהגו שאין אומרים קדיש ותפילה רק אחד עשר חודשים, כדי שלא יעשו אביהם ואמם רשעים, כי משפט רשע שנים עשר חודש".

6 ראה קטע מיוחד ומרגש אצל עננון "פתיחה לקדיש, אחר מטתם של הרוגי ארץ ישראל". בכרך **סמוך ונראה**, הוצאת שוקן תשכ"ז, עמ' 288.

7 חשיבות הקדיש באה לידי ביטוי באגדה הנפלאה על ר' עקיבא המופיעה לפחות בשבעה עשר נוסחים מימי הביניים וחוקרים רבים ניסו לעמוד על הנוסח המקורי (ראה פירוט אצל גולינקין דוד **מעמד האישה בהלכה: שאלות ותשובות**. המרכז לחקר האישה בהלכה שליד מכון שכטר ללימודי היהדות, עמ' 124). האגדה על פי יעקובסון עם שינויים קלים ראה נספח ב.

8 ראה גם מ' תא שמע **מנהג אשכנז הקדמון**, הוצאת מגנס תשנ"ט, עמ' 307.

התייחסות ההלכה לאמירת הקדיש על ידי נשים

השאלה אם לנשים מותר לומר קדיש נדונה על ידי הפוסקים מזה מאות בשנים. בשורות אלו איני בא לציין מהי ההלכה, אלא לסקור עמדות שונות בנושא כרקע למחקרי. באופן כללי ניתן לחלק את הפוסקים שעסקו בנושא זה לשלוש קבוצות: האוסרים, המקילים והמתירים.[9]

רוב רובם של הפוסקים פוסקים שחל איסור על נשים לומר קדיש על הוריהן. כך גם פוסק הרב עובדיה יוסף: "ואם הניח רק בנות, ואפילו הן גדולות, בודאי שאינן רשאיות לומר קדיש, גם בביתם, כשמתאספים שם ללימוד עשרה אנשים, אלא ישכירו אחר שיאמר את הקדיש".[10] אולם, כולם מדגישים שאין מניעה מעיקר הדין, וההתנגדות היא בעיקר "כדי שלא להחליש כח המנהגים".[11] הפוסקים מוסיפים סיבות אחרות ומגוונות: אסור לחדש ולשנות מנהגים, כבוד הציבור, "קול באישה ערווה", הרהור עבירה, אסור בגלל פריצות, אסור שמא יטעו ויצרפו נשים למניין ועוד.

ר' בן ציון מאיר חי עוזיאל[12] עסק בסוגיה זאת בשו"ת משפטי עוזיאל, וכך הוא כתב: "...מתברר שכל עניין הקדיש הוא קבלה מדברי רז"ל, וכיוון שכן אין לנו להוסיף על דבריהם ולחדש סברות מדעתנו בדרוש טעם הקבלה... שכל עצמה וקדושיותה היא הרזיות ומסתורין שבה שאין שכלנו מגיע להבנת טעמיה וסודותיה. לכן אין לנו להוסיף על דבריהם ולא לגרוע מהם מדעתנו,הלכך אין לחדש מנהג זה של הגדת הקדיש מפי הבנות".

גם אלה שמקילים במידה מסוימת, הרי הם עושים זאת בהסתייגות רבה: "הבת אין לה לומר קדיש בבית הכנסת, אך יש אומרים שאם רוצים לעשות מנין בביתה שתאמר שכן, הרשות בידם, וי"א דגם זאת אין לעשות" (קיצור שולחן ערוך, סימן כ').

מעניינת התייחסותו של הרב חיים דוד הלוי ז"ל,[13] הפוסק שאין לבת לומר קדיש אף על פי שיש מקומות שהבת אומרת קדיש על אביה: "מכל המבואר לעיל יוצא שעיקר אמירת קדיש הוא בבן על אביו. ויש מקומות שנהגו שגם בת תאמר קדיש על אביה, אם קטנה בבית הכנסת, וגדולה במנין שבבית. אך בכל קהלות הספרדים לא נשמע מנהג זה מעולם, ושב ואל תעשה".

9 ראה ביבליוגרפיה רחבה לפוסקים לשלושת הקבוצות אצל גולינקין דוד **מעמד האישה בהלכה: שאלות ותשובות**. המרכז לחקר האישה בהלכה שליד מכון שכטר ללימודי היהדות, עמ' 140- 144. כמו כן ראה אצל יעל לוין **נשים ואמירת קדיש** ב"שו"ת אינטרנט". עמ' 678, חשוון-כסלו תשס"ד; ד"ר יואל ב' וולוסקי במאמרו "קדיש יתומה" **צוהר** ח', כתב עת תורני גיליון 8 סתיו תשס"ב, מביא שורה של ראיות לאמירת קדיש על ידי נשים בעבר.

10 ילקוט יוסף, חלק שביעי יורה דעה עמ' רכא סימן כג'.

11 המקור הראשון בעניין - שו"ת חוות יאיר לר' יאיר חיים בכרך, סימן רכ"ב. אשכנז, המאה הי"ז.

12 ר' בן ציון מאיר חי עוזיאל (ארץ ישראל, 1880-1953) שו"ת משפטי עוזיאל, מהדורה תנייתא, חלק אורח חיים, סימן י"ג.

13 הרב חיים דוד הלוי, מקור חיים השלם, חלק ה', פרק רצא סעיף ח'. (עמ' 429) דפוס המודיע. מהדורה שלישית.

יחד עם זאת חשוב לציין, כי יש מיעוט של רבנים המתירים לנשים לומר קדיש בבית הכנסת לעילוי נשמת הוריהן.[14] ואכן לא מעט עדויות יש שבנות אמרו קדיש על הוריהן. כך רבה של בית וגן כתב לרב וולוולסקי שגם הוא שמע שלפני שנים נשים היו נכנסות לבתי הכנסת במאה שערים לומר קדיש.[15]

יש עדויות של כותבי זכרונות בנושא, כך למשל יעקב יהושע העיד על המנהג בירושלים בתחילת המאה העשרים, שבנות אמרו קדיש אחרי פטירת הוריהן:

"נהוג היה בכמה מבתי הכנסיות האשכנזים שיתומות נהגו לומר קדיש אחרי פטירת הורים שלא השאירו אחריהם בנים זכרים. בנות קטנות נהגו לומר קדיש עם אחד מקרובי המשפחה בתוך בית הכנסת (של הגברים) ומשהיו מתבגרות היו אומרות את הקדיש בעזרה או בפתח בית הכנסת. מספרים על הרב שרגא פייבל פרנק, רבה של שכונת ימין משה, כי בצוואתו ביקש כי בנותיו תאמרנה אחריו קדיש... נוהג זה לא היה נוהג בבתי כנסיות הספרדים בירושלים".[16]

התייחסות הנשים לקדיש במסגרת המחקר

אחד מביטויי האבל החשובים ביותר אצל האבל הוא אמירת הקדיש. בעוד שהגבר האבל אומר קדיש, המצב הרווח הוא שהאישה האבלה אינה אומרת קדיש. כמו כן הגבר עובר לפני התיבה, וגם פעולה זו נמנעת מהאשה. הבדל נוסף מתבטא בסממן אבלות חיצוני, הגבר מגדל זקן בחודש הראשון של שנת האבל, כך הוא זוכה לתשומת לב של הסביבה. אצל האישה האבלה אין שינוי בולט כל כך בהופעה החיצונית, אף על פי שיש הנחיה כללית לא להרבות באיפור ולא ללבוש לבוש המעורר תשומת לב מיוחדת. שמעתי מבעלה של אחת המרואיינות, שבקהילות אשכנזיות מסוימות כמו בבית כנסת "אל רם ונשא" שבשכונת תלפיות מזרח בירושלים, יש מנהג שבשנת האבל, הגבר לא יושב במקום הקבוע שלו בבית הכנסת, אלא עובר למקום אחר, כדי שהמתפללים יבחינו שהוא אבל, ומן הסתם תהיה התייחסות לכך מצדם.

עד כאן הצגנו את חילוקי הדעות בין הפוסקים לגבי השאלה האם לנשים מותר לומר קדיש, ואם כן מתי ואיפה.

14 ראה כמו: ר' אהרן סוליבייצ'יק, **עוד ישראל יוסף בני חי**, שיקגו, תשנ"ג, סימן ל"ב, עמ' ק'. ר' יהודה הרצל הנקין, הדרום נ"ד (סיוון תשמ"ה) עמ' 34-48, שו"ת בני בנים, חלק ב', ירושלים, תשנ"ב סימן ז'. כמו כן ראה אצל יעל לוין **נשים ואמירת קדיש** ב"שו"ת אינטרנט". עמ' 678 , חשוון -כסלו תשס"ד. ר' משה פיינשטיין, אגרות משה, כרך ח', ירושלים תשנ"ו, אורח חיים, חלק ה', סימן י"ב, עמ' כ'.

15 גולינקין דוד **מעמד האישה בהלכה: שאלות ותשובות**, עמ' 136.

16 יעקב יהושע, **ילדות בירושלים הישנה: פרקי הווי מימים עברו**, כרך ה': שכונות בירושלים הישנה מספרות, ירושלים, 1978, עמ' 138.

כפי שנאמר לעיל, במחקר זה רצינו לבדוק את התייחסותן, תחושותיהן, רצונותיהן והרגשתן של הנשים לגבי אמירת הקדיש על ידי קרובי משפחתן, או על ידי עצמן. במהלך הראיונות הועלו על ידי המרואיינות דברים הקשורים בעקיפין לנושא. אולם נתמקד בתחילה רק בהתייחסותן של הנשים לקדיש, מנקודת מוצא של מי שלא מצפים מהן לומר קדיש, ובשאלת הניצנים של אמירת קדיש על-ידי נשים. כמו כן נברר את דעתן על אמירת קדיש.

התשובות לכך היו מגוונות מאוד, וניתן לחלקן לשלוש קבוצות:

א. נשים שאינן אומרות קדיש, כי לדעתן ההלכה אינה מתירה להן.

ב. נשים שאינן אומרות קדיש, אף על פי שהן יודעות שחלק מהפוסקים מתיר להן לומר קדיש.

ג. נשים האומרות קדיש, כי הן מסתמכות על הפוסקים המתירים לנשים לומר קדיש.

להלן אפרט את עמדות הנשים בקבוצות השונות ביחס לקדיש.

סקירת עמדות של נשים ביחס לקדיש

קבוצה א: נשים שאינן אומרות קדיש, כי לדעתן ההלכה אינה מתירה להן.

הסיבות לאי אמירת קדיש[17]

העמדה שגיבשתי במהלך המחקר היא, כי בראייה לכלל הציבור, רוב הנשים אינן אומרות קדיש, כי ברור להן שלפי ההלכה חל עליהן איסור לומר קדיש, כפי שפסקו רוב הפוסקים. דבר זה אמור במיוחד לגבי נשים מעדות המזרח, שאצלן הקדיש נאמר אך ורק על ידי הגברים במשפחה. עובדה זו עומדת לנגד עיני הנשים שנטלו חלק במחקר, וכך הן הסבירו את עצמן:

> גילה:[18] "אחי אמר את הקדיש במשך שנת האבל. אני לא אמרתי קדיש, ולא הרגשתי שום צורך לומר את הקדיש. וגם היום אני לא מרגישה צורך לומר קדיש, כי כמו שאני לא מניחה תפילין דבר השייך לגברים, כך ברור שהקדיש הוא לגברים".

> אילנה: "כאשר אימא נפטרה, אחי אמר קדיש. ואף פעם לא ראיתי אצל התימנים שהנשים אומרות קדיש, לכן היה ברור לי שאחי יאמר קדיש. בגלל שהייתי נטועה בתוך המסורת, היה ברור לי שהאישה לא אומרת, ולא הרגשתי שום צורך לומר קדיש. כשאחי אמר את הקדיש הקשבתי והייתי חלק מזה".

17 הסיבות לאי אמירת קדיש, שהעלו הנשים (כ-75%) שרואיינו במחקר זה, היו בעיקר הלכתיות, אך הועלו גם סיבות אחרות שמן הראוי שנביאן כלשונן.

18 לבקשת חלק מן המרואיינות, שמות כל הנשים במחקר שונו.

צפרירה: "הקדיש מיועד לבנים ולא לבנות. לי יש תפקידים בכירים אחרים כמו חינוך הילדים וזו מצווה שהזמן גרמה".

ראוי לשים לב להערתו החשובה של קיצור שולחן ערוך סימן כ', המחזקת את דברי צפרירה והקשורה לענייננו כאן, כהמשך לפסיקתו שאין לבת לומר קדיש "אע"פ שאמירת הקדיש והתפילות מועילות להאבות, מ"מ אין אלו העיקר, אלא העיקר הוא שהבנים ילכו באורח מישור, כי בזה הם מזכים את האבות. ויש לו לאדם לצוות את בניו להחזיק באיזה מצוה, ואם מקיימין נחשב יותר מן הקדיש, והיא תקנה טובה גם למי שאין לו בנים אלא בנות". כלומר, התנהגות הבנים והבנות חשובה יותר מאמירת הקדיש, ובכך אין הבדל בין גברים לנשים.

בתיה מרחיבה פן נוסף של דברי צפרירה: "הנשים לא צריכות לעשות יותר מצוות ממה שההלכה דורשת מהן. תפקידה של האישה ללדת ילדים, לחנכם ולטפל בבית.[19] אם היא לא תעשה זאת, היא תחפש דברים אחרים מחוץ לבית".

אחת המרואיינות, ליזה, שהיא אשת רב, מתארת היטב את הקושי והמחויבות של הגברים באמירת קדיש שלוש פעמים ביום לאורך אחד עשר חודש, והיא מגיעה למסקנה שהקדיש מיועד לגברים, ואילו לנשים יש תפקידים אחרים. לכן היא לא מעוניינת לומר קדיש:

"קדיש זה דבר מחייב. בעלי שהוא בשנת אבל על אמו שנפטרה לפני כחודשיים, נלחץ מכל נושא הקדיש, עד כדי כך שיש פעמים שהוא לא ישן טוב בלילה, וזאת בשל החשש שהוא לא יקום לתפילה בזמן ולא יתפוס את העמוד, ולא יוכל להיות חזן. לכן אני מוותרת על הלחץ שאני עלולה להיכנס אליו בשל אמירת הקדיש".

צילה: "אני רואה חובה לומר קדיש, כפי שמקיימים מצוות אחרות, כפי שההלכה היהודית מצווה. כיהודיה דתיה אני חושבת שאם ההלכה דורשת לומר קדיש על הנפטר אזי צריך לומר, אך אני עצמי מרגישה מאוד קרובה לה', ולכן אין צורך שהקדיש יהיה ביטוי להרגשתי כלפי הקב"ה".

גילה: "נראה לי מוזר שאני אומר קדיש. אני חושבת שמספיק לומר אמן בבית הכנסת לקדיש של החזן או אחרים".

נעמה הביעה את חוסר שביעות רצונה על שההלכה לא מאפשרת לה לומר את הקדיש:

"בשנת האבל לא אמרתי את הקדיש, כי לא נהוג שנשים אומרות קדיש, וקיבלתי את הדין 'כמצוות אנשים מלומדה' וזה למעשה הרגיז אותי, כי עצם אמירת הקדיש

19 בשנת תשס"ג הרב יוסף אלנקווה עונה לאדם שאינו שומר מצוות בדבר טעם האיסור החל על בת לומר קדיש. ובהמשך דבריו הוא מציין, כי ראוי שאף הבת תגרום נחת רוח לאביה כאשר "הבת מגדלת ילדים וממשיכה את החיים היא מקדשת שם שמים ועושה נחת רוח לאביה דקה-דקה שעה-שעה כל ימיה". (יעל לוין "נשים ואמירת קדיש" עמ' 678 חשוון-כסלו תשס"ד).

נותנת ביטוי להרגשה הפנימית. אם אומר קדיש, הרי אחרים ידעו שאני אבלה, וזה כמו שכאשר יש לי שמחה אני משתפת אחרים. כמו כן חשיבות הקדיש היא לנפטר, זהו כבוד המת, שאחרים ידעו שהוא נפטר. יש לי אחות, ואין לי אח שיאמר קדיש על אבא ואימא. את הקדיש אמרו בעלי וגיסי. שמחתי מאוד ששניהם אמרו את הקדיש במשך שנה. כי סמכתי עליהם שיאמרו את הקדיש במשך השנה ואכן כך היה. הרגשתי כאילו אני אומרת זאת. בנוסף לכך אני יודעת שהדבר חשוב גם לבעלי לומר את הקדיש, כי הוא העריך מאוד את אימא".

רוחמה: "לי אין צורך להגיד קדיש. חונכתי כך שהאישה לא מנוטת את האבל. גדלתי בבית דתי אורתודוכסי. ששם שמרו על המנהגים המסורתיים כולל גברים ונשים. ברור שלגברים יש מה לעשות. ואני לא התחברתי לנתיב של אמירת קדיש, מה גם שאם אני חושבת על כך מבחינה מעשית אני עצלנית, לקחת על עצמי לומר קדיש במשך שנה. שלוש פעמים ביום אפילו לא עולה על דעתי. אני יודעת שבין חברותי היו גוונים שונים של תגובות חלקן אמרו חבל שאנחנו לא יכולות לומר קדיש. חשבו שצריך לומר והן לא אמרו, כי הן באו ממקום מסורתי כפי שאני הגעתי. וחלקן מלכתחילה חשבו שזה לא נכון שנשים יאמרו את הקדיש. הן לא התחברו לזה. אני לא אאמץ את האפשרות לומר את הקדיש, כי בעיני זה חלק מאופק ומסורת רחבה יותר, או שאתה חי וגדל אתה או לא. אני לא פמיניסטית, יכול להיות שאני נהנית מדברים אחרים שהפמיניסטיות מביאות אך לא בקדיש. אם יגידו לי לומר דבר תורה יכול להיות שאומר".

אגב כך, רוחמה ציינה נקודה שאנחנו לא תמיד שמים לב אליה, והיא מה קורה לנשים בזמן ההלוויה. רוחמה ציינה את היחס של החברה קדישא אליה ואל אחיותיה בזמן ההלוויה. כיצד ההלוויה נוהלה ללא שום תשומת לב אל האבלות:[20]

"כשאימא נפטרה, הקדיש היה חלק מתוך המערך הכללי בהלוויה. אך הרגשתי שאין הכוונה לנשים. נסענו לבית הקברות, ולא ידענו מה לעשות. היינו צריכות לגשש אחרי מעשיהם של הגברים. הנשים היו שניות. מבחינת ניהול הטקס לגבי נשים לא ניהלו אותו בצורה נכונה. באופן טכני לא ידענו היכן ללכת ומה לעשות. מובילים אותך עם ההמון וכולם הולכים ואני הולכת אחריהם. אפילו לחלקת הקבר לא ידעתי איך להגיע. היות שהנשים לא אומרות קדיש, לא מתייחסים אליהן ולא מנחים אותן. לא מנהלים עבורן את הטקס. אם היה להן תפקיד, בהכרח היו מספקים להן את השירות הזה של ניהול והנחיית הטקס. אני חושבת שאם הנשים בהכרח מאחורה אז חברה קדישא צריכה להעמיד מישהו שיראה לאבלות מה עושים, להיכן ללכת ולהסביר להן מה עומד לקרות".

20 ראה דבריה של רבקה לוביץ "מקומן של נשים בטקסי הלוויות", **הצופה** אוגוסט 2004. הגב' לובין מבקרת קשות את סדרי ההלוויה, במות אביה. על החיץ בין הגברים לנשים בבית הלוויות, ועל על כך שאפשרו לה לשאת דברי הספד על אביה רק לאחר תום טקס הקבורה.

נקודה נוספת שראויה להבנה היא המעבר של בת הדואגת ומתפללת להחלמתה של אמה במשך שלוש שנים למצב של אבל אישי ללא שום ביטוי רגשי וחיצוני כמו הגברים:

"קמתי מהשבעה בערב ראש השנה לחג עצמו. בתפילות היה לי מאוד קשה עם הדבר שאני פתאום לא מבקשת רפואה שלמה לאימא לאחר שעשיתי זאת במשך שלוש שנים ופתאום זה מסתיים. היה ברור לי שאצל הגברים זה מסתיים בדבר אחד ועוברים למשהו אחר שהוא הקדיש, שהוא בעצם תיעול של הצער לדבר אחר. וכאילו לי לא היה להיכן לתעל את הצער בזמן התפילה. אבל זה לא גרם לי לרצות לומר את הקדיש. כל פעם ששמעתי את אחי שאומרים קדיש זה היה שיא רגשי מבחינת התחושה. אני לא רוצה לומר קדיש אך ברור לי שזה עונה לצורך".

מעניינת תשובתה של שולה שציינה, כי בבית הוריה (משפחה מעדות המזרח) הנשים לא נהגו ללכת לבית הכנסת גם לא בשבתות ובחגים. רק הגברים הלכו לבית הכנסת:

"כמובן, עם השנים חל שינוי ואימא שלי וסבתי הלכו לבית הכנסת וזו התפתחות, אך אנחנו כילדות לא נהגנו ללכת לבית הכנסת, ואני כילדה ובוגרת לא שמעתי עד אז את הקדיש". שולה מוסיפה את תחושתה על מקומן של הנשים בחברה הדתית, ולמעשה היא מביעה את תחושתן של נשים נוספות החשות כמותה, "אני לא אומרת קדיש כיוון שנשים לא נחשבות למניין 'אלף נשים לא שוות גבר אחד'. אני יודעת שאסור לאישה לומר קדיש. ולא ידעתי שיש פוסקים המתירים לאישה לומר קדיש".

שולה מוסיפה ומתארת עד כמה בעדות המזרח, לידת בן היא חשובה מהולדת בת:

"יש לציין שאצלנו יש חשיבות להולדת ילדים זכרים, כי נהוג לומר שהנה יהיה מי שיאמר קדיש אחרי מות ההורים. למשפחה שיש רק בנות משלמים לאדם מסוים שיאמר קדיש במשך שנה לעילוי נשמת הנפטר".[21]

עופרה, אבלה חילונית, מתארת בהרחבה את שיחתה עם אביה לפני מותו, ואת מערכת השיקולים למקום קבורת האב והסיבות שהביאו אותה להחלטה לא לומר קדיש.

"מספר חודשים לפני שאבא נפטר (בן 90) כשהוא הרגיש לא טוב הוא אמר לי 'אני מרגיש שאני מתקרב לשיכון ותיקים' כשלו ולי היה ברור למה הוא מתכוון. שיכון ותיקים היא השכונה הראשונה שבה גרנו בשנות ה-50 כשהגענו מפולין. ובשיכון ותיקים ישנו גם בית קברות מסורתי, מאז ועד היום, השוכן בקצה של השכונה הותיקה בנתניה.

בשנים האחרונות התפרסמה ורווחה האפשרות של הקבורה החילונית. יותר ויותר אנשים ביקשו להיקבר בארון בלי התפילה הדתית ובלי אנשי חברה קדישא ובמספר קיבוצים בארץ זה הפך להיות עסק משגשג. לא פעם חשבתי לדבר על זה עם אבא,

21 ראה גם בילקוט יוסף, חלק שביעי יורה דעה עמ' רכא סימן כג.

כי חשבתי בליבי שזה מתאים לו ביותר, לאור השקפתו, קבורה חילונית. כמובן שדחיתי את השיחה הזו ולא היה לי אומץ לקיים אותה. אבל הוא ביוזמתו דיבר על שיכון ותיקים, ומבחינתי הייתה זו הבחירה שלו להיקבר בדרך היהודית המסורתית. ביום הלוויה התאספנו בבית העלמין, ועם התחלת הלוויה שאל אותי חבר מחברה קדישא 'מי יאמר קדיש'? עניתי לו שהקדיש'ל שלי יאמר את הקדיש. הוא שאל מי זה? עניתי לו שמדובר בבני בועז הוא שאל אם שני הוריו של בועז בחיים, עניתי לו כן. והוא אמר שאם כך לא מקובל שהוא יאמר את הקדיש, כי זה מזל רע. אם שני ההורים בחיים, מוטב שהוא לא יאמר את הקדיש. ואז ביקשתי מבעלי שיאמר את הקדיש וכך זה היה. לבעלי אין הורים.

בלוויה ובשלושים בעלי אמר את הקדיש, אך כשישבנו שבעה לא אמרנו קדיש בבית. חברים מעבודתי באו לנחם אותי בשבעה, וראו שאני בת יחידה ושאין מניין בביתי, הציעו לשכור שירותיו של אדם שיאמר קדיש על אבא שלוש פעמים ביום במשך שנה. וכמובן הסכמתי וכך זה קורה. חשבתי שאבא היה רוצה את אמירת הקדיש. זה נראה לי כדבר מובן מאליו, למרות שאני בחיי חילונית, אין סתירה בין הדברים. זה בעיקר לכבוד אבא. ולא משהו דתי. זה משהו מסורתי שמבטא את היחס שלנו למוות. זה נותן להסתלקות של האדם מימד יותר מכובד. זה נוסח שגם אם לא מבינים אותו עד הסוף, הטכסט בארמית הוא מן מטבע לשון, זו אמירה טקסית שהופכת את המעמד ליותר מכובד.

דווקא החלק המסתורי בטקסט הארמי הופך קבוצה של יהודים למשפחה סגורה השייכת רק לעצמה, וחשבתי שגם אם אבי רצה סגנון אחר של להיות יהודי, הגורל המשותף והעובדה שהוא נקבר באדמת ארץ ישראל בשיכון ותיקים שבה חי מאז עלה לארץ מפולין אחרי השואה, היה בגלל שהוא היה יהודי. מזה לא ניתן להימלט ולומר אני אזרח העולם".

עופרה ממשיכה ומסבירה:

"במשך השנה ביקשתי שיאמרו קדיש, אם התחלנו ללכת בדרך זו אז חשבתי שצריך להמשיך בדרך המקובלת לאורך שנה. זה לא משהו רציונאלי אני לא יכולה להסביר זאת, זה יותר מרגיש. אם אני לא יכולה לומר את הקדיש אז מישהו אחר יאמר לעילוי נשמת אבא. חשוב לי שהוא ינוח על משכבו בשלום ואני רוצה להרגיש שאני מטפלת בו יפה גם אחרי מותו. האמת שבשנים האחרונות טיפלתי בו במסירות ונראה לי שאמירת הקדיש נובעת מהצורך שלי להמשיך ולכבד אותו. זה אולי המשך של תהליך פרידה.

היות שאני בת יחידה הקדיש הוא למעשה שיתוף עוד אנשים באבל. יש בכך הרחבת המעגל של אנשים שמצטערים דרך התפילה או אמירת קדיש. ככל שיותר אנשים משתתפים זה נותן הרגשה של כבוד לאבא.

ברגע האמת ערכנו לוויה דתית עם אמירת קדיש לפי המסורת, למרות שאני חילונית, ולמרות שאבא היה אנטי דתי, ברגע האמת החלטתי לעשות כמצוות היהדות הישנה. אתה נולד כיהודי ונקבר כיהודי".

כפי שעופרה ציינה, אביה היה "אנטי דתי", אף על פי שבילדותו היה דתי מאוד. יחד עם זאת חשיבותו של הקדיש באה לידי ביטוי, כאשר נולד נכדו בועז, בנה של עופרה. שמחתו הייתה ללא גבול, והוא ביטא זאת במילים משמעותיות ביותר. וכך ממשיכה לספר עופרה:
"כשנולד בני בועז שהוא השלישי בן הילדים וכיום הוא בן 22, אבי היה מאושר באדם. כשהוא בא לבקר אותי בבית החולים בהר הצופים, ולבועז לא היה עדיין שם, אבא אמר 'נולד לי קדיש'ל' (למד החיבה),[22] כי לפני בועז נולדו לנו שתי בנות. פתאום הבנתי כמה חשוב לו בעצם העניין המסורתי, שהוא קיים בתוך עולם המושגים שלו, והוא יוצא ברגעים הכי מרגשים. בעת הולדת הבן הראשון יוצא ממנו משהו יהודי".

לסיכום: המרואיינות הדגישו שלוש סיבות עיקריות לאי אמירת הקדיש: א. ההלכה אינה מתירה לבנות לומר קדיש
ב. האבלות מסתפקות בכך שהאחים אומרים את הקדיש. ג. הן לא מעוניינות לומר קדיש, היות שמוטלים עליהן תפקידים אחרים שהגברים אינם עושים אותם.

קבוצה ב': נשים שאינן אומרות קדיש, אף על פי שהן יודעות שחלק מהפוסקים מתיר להן לומר קדיש.

כאן המקום לציין כי קבוצה זו היא למעשה אותן נשים מקבוצה א', המתחלקות לשתי קבוצות משנה כפי שיוסבר להלן.
במהלך המחקר, לאחר שראינו שטיעון מרכזי של הנשים בקבוצה א' שלא לומר קדיש, נובע מכך שברור להן שההלכה אוסרת זאת, הפנינו את תשומת לבן של המרואיינות לכך שישנם רבנים המתירים אמירת קדיש על ידי הבת, ולכן שאלנו אותן האם היו אומרות קדיש בשנת האבל, לו ידעו על ההיתר. התשובות של רוב הנשים היו שלא היו אומרות קדיש מסיבות שונות. כמו: "לא נהוג אצלנו לומר קדיש. יש לנו אחים שאומרים קדיש. זה תפקיד הגבר לומר קדיש ולא תפקידה של האשה. חוץ מזה הקדיש לא אמר לי שום דבר וגם עכשיו שאני יודעת שמותר לי לומר קדיש לא אומר, כי זה מאוד מוזר שאומר קדיש". הן סמכו על הבעלים והעריכו אותם מאוד על כך שאמרו במקומן את הקדיש.

לימור: "העובדה שבעלי אמר את הקדיש סיפקה אותי".

נעמה: "אנחנו שתי אחיות, ואין לי אח ולא אבא, ולכן בעלי וגיסי אמרו את הקדיש. העובדה שהם אמרו את הקדיש שימחה אותי, כי הם הקפידו לומר את הקדיש על אמי במשך שנה שלמה. לא הצטערתי שאני לא יכולה לומר את הקדיש במקומם".

22 כפי שראינו לעיל, שולה ציינה כי בעדות המזרח הולדת בן חשובה יותר מהולדת בת. אך כפי שאנחנו רואים, גם אצל יוצא פולין - אשכנז, שהוא לא דתי, הולדת הבן הנכד, הסבה שמחה בשל העובדה שהרך הנולד יוכל לומר קדיש בעתיד...

שולה: "אני יודעת שיש אפשרות לומר קדיש, אך אני לא רוצה לומר, כי זה חובה לגברים. לא הייתי אומרת קדיש, כי זה מוריד מערך הקדיש. אישה לא נחשבת במניין, ולכן זה לא מתפקידה של האישה לומר קדיש וזה לא חסר לי".

צפרירה: "לא ידעתי שאישה יכולה לומר קדיש, וזה גם לא הטריד אותי, כי הקדיש מיועד לבנים ולא לבנות. לי יש תפקידים בכירים אחרים כמו חינוך הילדים וזה מצווה שהזמן גרמה. גם אם מותר לי לומר את הקדיש לא אומר זאת בפני גברים, כי המעמד לא נוח. הייתי מוכנה לומר לבד במשפחה ולא כדבר מחייב".

מעניינת גישתה של בתיה (אבלה על אמה מזה חודשיים), הרואה את הדברים מזווית אחרת, כאחות בכירה שעליה לעודד את אחיה לומר את הקדיש:

"הבנות לא צריכות לומר קדיש. אני יודעת שמותר לנשים לומר קדיש, אך הדבר לא עניין אותי, לא אמר לי שום דבר. אני מרגישה אבל גם ללא אמירת קדיש. כל שבוע אני נוסעת מירושלים לאחי שגר בחיפה, כדי לעודד אותו לומר קדיש ולעבור לפני התיבה, במיוחד בחודש הראשון, כי זה חשוב לגברים, ולכן ראיתי חשיבות שהאח יאמר ולא אני. אחי היה חייב ואני עודדתי אותו בתור האחות הבכורה".

בלהה: "גם עכשיו כשאני יודעת שאישה יכולה לומר קדיש, אני לא מעוניינת לומר קדיש, כי זה קשה. אני לא אהיה חזנית ולא אעלה לתורה, ולכן אני גם לא אומר קדיש. אני מסתפקת בכך שבעלי אומר קדיש במקומי".

רוחמה אינה מעוניינת לומר קדיש, גם אחרי שהובהר לה שישנם פוסקים המתירים לומר קדיש:

"אני לא אדם שמתפלל שלוש פעמים ביום, זה עומס ואני לא רוצה לקחת את העול הזה. אני רואה את בעלי, שאביו נפטר לפני חמישה חודשים, כיצד זה יוצר עומס עליו בכך שהוא צריך לקום מוקדם לתפילה, ובמשך היום לחפש מניין, אם זה בעבודתו הרגילה או כאשר הוא נמצא בדרכים. זה קשה. לנו, הנשים, יש תפקידים אחרים שהגברים לא עושים, ולכן אין שוויון בין הגברים לנשים, שהגברים יאמרו את הקדיש".

שאלה:
"הנה נותנים לכן את האפשרות לומר קדיש, מדוע אתן לא 'לוקחות' את האפשרות לומר קדיש על יקיריכן"?

רוחמה: "נשים בדרך כלל לוקחות דברים בעמל רב. לא נותנים להן לומר קדיש אלא הן לוקחות. אך כפי שאמרתי אני לא רוצה לומר קדיש. היום שאני שומעת קדיש אני בוכה. החיבור בין הקדיש ליתמות, לצער הנורא, הוא מוחלט, אבל זה לא מוביל אותי לומר קדיש, כי לא באתי ממקום שהקדיש מבטא את צערן של הנשים".

אחת המרואיינות, אביבה, לא הסתפקה בכך שחלק מהפוסקים מתירים לומר קדיש אלא רצתה לשמוע זאת מפי הרב של בית הכנסת שבו היא מתפללת: "ואם הרב ירשה אזי אומר את הקדיש".

רק מיעוטן של המרואיינות (5 מתוך 17 מרואיינות) אמרו שאילו ידעו שמותר להן לומר קדיש, הן היו שוקלות באופן חיובי לומר קדיש, אך, להפתעתנו, אף אחת לא הייתה מעוניינת לומר את הקדיש שלוש פעמים ביום במשך שנת האבל, כפי שהגברים עושים, אלא פעם ביום בשבתות ובחגים, שבהם ממילא הן הולכות לבית הכנסת.

מרינה: "כשחזרתי מחו"ל אחרי השבעה על אבי הלכתי לרב ושאלתי אותו מה עלי לעשות כאן בארץ. הוא ענה לי שאין לי מה לעשות באופן מיוחד. ולכן לא אמרתי קדיש. לא ידעתי שאני יכולה לומר קדיש. אם הייתי יודעת שמותר לי לומר קדיש יכול להיות שהייתי מנצלת זאת ואומרת קדיש בשבת, בזמן שאני ממילא מתפללת בבית הכנסת. הייתי אומרת את הקדיש מעזרת הנשים כמו שאישה אומרת ברכת הגומל מעזרת נשים".

עופרה: "אם הייתי יודעת שמותר לומר קדיש הייתי אומרת קדיש. כי זה הכי טבעי, אני הבת היחידה שלו. כי קדיש זה שהיתום אומר על המת והיתום זה אני. אבל אני לא אומר קדיש בהמשך, (המרואיינת חילונית והראיון נערך חמישה שבועות אחרי פטירת האב) כי אם לא אמרתי קדיש בלוויה ובשלושים אז לא אגיד, אלא אחרים יאמרו".

ליזה: לא ידעתי שיש פוסקים המתירים לומר קדיש. גם אם הייתי מודעת לאפשרות לומר קדיש לא הייתי אומרת את הקדיש. אך אילו הייתי בת יחידה יכול להיות שהייתי אומרת קדיש.

מלכה: "אני מאוד רציתי לומר קדיש אך בשל עייפותי ומסיבות פרקטיות לא עשיתי את זה, למרות שאני למדתי בירושלים בחורב ביסודי ובתיכון. שם היו הרבה "יקים", וגם הורי היו יקים, ופגשתי בנשים מאוד חרדיות שאמרו קדיש ואמרו שזה מאוד מקובל בתוך משפחתם. ידעתי שבקהילות אורתודוכסיות מסוימות, נשים אמרו קדיש. אני חושבת, שאם ישנה מסורת שאישה יכלה לומר קדיש, יש לאפשר לנשים לומר קדיש גם מתוך עזרת נשים. בקהילות שהפסיקו את המנהג הזה, הפוסקים היו נגד אמירת קדיש על ידי הנשים מתוך נימוק של כבוד הציבור: זה לא לכבוד הציבור שאישה תאמר קדיש והגברים יצטרכו לומר אמן אחרי הקדיש שלה".

ישנן נשים שאחרי שראו נשים אחרות אומרות קדיש קיבלו את האומץ לחשוב באופן חיובי לגבי אמירת הקדיש כמו נעמה:

"היום בדיעבד אני חושבת שהייתי אומרת קדיש, כי ראיתי את גיסתי אומרת קדיש. הייתי אומרת את הקדיש רק באזכרות ובשבתות, ובעצם למה לא? למה שאישה לא תבטא את אבלה כמו הגברים?"

חלק מן המרואיינות חזרו על הרעיון להלן: "אילו היו לי רק אחיות זה היה בוער בי להיות שותפה לעניין והייתי אומרת קדיש, אך אני לא בטוחה שהייתי אומרת שלוש פעמים ביום, כפי שהגברים נוהגים".

לסיכום: לאחר שהבהרנו לנשים מקבוצה א' שישנם רבנים המתירים לנשים לומר קדיש על הוריהן, בכל זאת רובן לא היו מעוניינות לומר קדיש, כי ניכר אצלן שהן מודעות לקושי במחויבות של אמירת הקדיש שלוש פעמים ביום לאורך שנה שלמה, ולכן הן הסתפקו בכך שהאחים יאמרו את הקדיש. חשוב היה להן שמישהו מהמשפחה יאמר את הקדיש, והאחים בהחלט ראויים לכך, ואין להן שום כוונה ל'התחרות' בהם. השאלה המתבקשת היא מה קורה כאשר אין לאבלות אחים שיאמרו את הקדיש. תשובה לכך נקבל מנשות קבוצה ג'.

קבוצה ג: נשים האומרות קדיש, כי הן מסתמכות על הפוסקים המתירים לנשים לומר קדיש.

כיום הנשים לא מסתפקות במה שהיה בעבר, הן רוצות יותר שוויון. מגמה זו אינה נחלתן של הנשים בציבור החילוני בלבד, אלא גם בציבור החרדי ובוודאי בציבור הדתי הלאומי. בזה האחרון מגמה זו הולכת ומתגברת.
כפי שראינו, הנשים פטורות מלומר קדיש. השאלה הנשאלת היא האם הן יכולות לומר את הקדיש בצורה וולונטרית.
האישה לא עולה לתורה לא משום איסור עלייה לתורה אלא משום כבוד הציבור. ככל שהציבור שמרן יותר ונוהג במנהגים שמוחזקים על ידו דורות על גבי דורות הוא מקיים את האמרה "אל תשג גבול עולם אשר גמלו ראשונים".
לדעתי, הקבוצה המעניינת של הנשים במחקר זה, היא הקבוצה של נשים שאמרו קדיש במשך שנת האבל. ברור גם מבלי לעשות פעולה סטטיסטית, שקבוצת נשים זו היא קטנה באוכלוסיה, אך במחקר זה, באופן מכוון, היא כללה שש נשים (כ- 25%) מכלל המרואיינות. סיפורן של הנשים, כל אחת וסיבותיה לאמירת הקדיש, מעניין וראוי להתייחסותנו.

המרואיינות ציינו מספר סיבות לאמירת הקדיש:
חמש מתוך שש הנשים בקבוצה זו אמרו את הקדיש, היות שלא היו להן אחים שיאמרו קדיש. הן הרגישו צורך לומר את הקדיש שהוא כה חשוב לנפטרים האהובים עליהן ולהן עצמן כבנות של האב או האם, ולא להשאיר זאת לקרובי משפחה, ובוודאי לא לשכור אדם שיאמר את הקדיש במשך שנה.

ויקי מאפיינת את הנשים שאומרות קדיש:

"תופעת קדיש אצל נשים נפוצה יותר בקרב הסקטור הדתי לאומי האנגלוסקסי. בנות יחידות מסקטור זה שאין להן אח נוטות יותר מאחרות לומר קדיש".

ראוי לציון כי אף אחת מהן לא הצהירה שהקדיש נאמר מתוך השקפת עולם פמיניסטית, כפי שאולי היה צפוי לאור עיסוקן ותפיסת עולמן. אלא הן ציינו שהן הרגישו צורך פנימי עז לומר קדיש על הוריהן היקרים.

היטיבה לתאר זאת רותי:

"כשהסתכלתי על הרב, כאשר ישבתי שבעה, שמעתי את עצמי אומרת, ללא תכנון ובצורה ספונטאנית, 'רבי אני אומרת קדיש'. אני מדגישה זאת, כי זה יצא כצורך טבעי ולא כדבר פרובוקטיבי מהפכני. כשאמרתי זאת, לא האמנתי על עצמי שאמרתי משפט זה, כי, כפי שאמרתי, הייתי בודקת זאת מבחינה הלכתית. הרב ענה, 'רותי את יכולה לומר קדיש'. אמרתי לרב: 'אני לא אוכל להגיע לבית הכנסת שלוש פעמים ביום כי אני מיניקה!' תשובתו הייתה: 'אל תדאגי, מתי שתגיעי לבית הכנסת ויש מניין תאמרי קדיש'. ישבתי בשבעה בביתי עם אבי ולא דיברנו על כך, לא לפני התפילה הראשונה ולא אחרי השבעה. במשך כל השנה (בינתיים אבא חזר לביתו בארה"ב) אמרתי קדיש. לא היה צורך לדבר על זה עם אבא. לא בגלל שהוא פמיניסט אלא פשוט זה היה טבעי אצלי, והחוויה מאוד יפה ועמוקה. זה היה טבעי ששני הקולות שלי ושל אבא ביטאו את הקדיש ביחד, אחרי האימא, כי היא הלכה לשנינו. למרות שאף פעם לא שוחחנו על זה. אני יודעת שהוא ידע שאחרי 120 שנה של אבא, אני אומר קדיש עליו. ועכשיו זה רלוונטי שאני בת יחידה. אני לא יודעת אם הוא חשב על המוות, לפני שאימא נפטרה. עכשיו השאלה אולי עלתה בראשו והיה ברור לו שהבת תאמר קדיש. נדגיש שההורים היו דתיים. לכן גם העניין הזה וכל דבר אחר שאני עושה בתור אשה, בתוך היהדות הוא בו זמנית נכון לעשותו אבל משונה בעיני עצמי, כי אני גדלתי בבית דתי שלא ראיתי נשים שעושות דברים כאלה, כי זה לא היה מקובל.

כשאבי נפטר גם אמרתי קדיש. הסיפור מאוד מוזר, כי אחרתי את תאריך הלידה לבת הצעירה שלי, וילדתי באמצע השבעה. אמרתי קדיש בבית לפני הלידה כמובן, וכל האווירה הייתה מאוד נוגעת ללב, שכל אחד הגיב בצורה מאוד חזקה לעובדה הזו שאבא נפטר בפתאומיות, ואני יולדת באמצע השבעה. אני ראיתי שמאוד קשה לעכל את המוזרות הזו, שאנשים באים לבקר ולא יודעים כיצד להתייחס, לומר 'המקום ינחם אתכם' או מזל טוב. [...][23] בסוף החלטנו לקיים מסיבת הולדת לבת אחרי השלושים בליל שבת בבית. זה מתקשר לקדיש, בזה שאני אמרתי דבר תורה במסיבת שמחת הבת בליל שבת, כאשר תוכן הדבר תורה היה הקשר בין הדורות וההמשכיות של הדורות בזה שמשבחים את שם ה' ומקדשים את שם ה'. ודבר התורה נכתב כשהייתי לבד בחדר שלי, מיד אחרי הלידה ופשוט לא יכולתי להירדם. ההתרגשות של לידה על גבי מוות הייתה בעצומות נפש כל כך גדולות, הנשמה לא נתנה לנוח, כמובן שבחדר יולדות לא היו לי ספרי קודש לידי מלבד הסידור.

23 בשל אופיים של הריאיונות הנוגעים ברגש וטעונים בנימה אישית הושמטו חלקים מהם. הריאיונות המלאים נמצאים אצל המחבר.

קראתי בסידור ותוך כדי עיון בו יצאה המשמעות לכל החוויה הזו ורשמתי אותה. כעבור כשלושים יום אמרתי זאת בדבר תורה במסיבת הבת. ואז אפשרתי לסובבים אותי לחיות עם האבל והשמחה המעורבבים יחד".

ורד היא היחידה מבין שש הנשים שאמרו קדיש, שיש לה אח ובכל זאת אמרה את הקדיש:

"אין לי מושג אם מותר לי לומר קדיש. ההלכה לא רלוונטית לחיים שלי. אמרתי את הקדיש כי הרגשתי צורך דתי לומר זאת. אני עושה את מה שאני מרגישה וחשתי צורך עמוק לומר ולבטא את אבלי דרך הקדיש. כמו שאבות אבותי ביטאו זאת".

ורד מוסיפה:

"בשנת האבל הרגשתי מאוד חשופה ורגישה ובמצב שביר ועדין, והקדיש נותן תמיכה חברתית. הקדיש מזהה אותך כאבל בקרב המתפללים, ואז המתפללים יודעים על אבלותי ומזדהים ומעניקים אמפתיה למצב הקשה שבו אני נמצאת. סיבה נוספת היא, הרצון להזכיר את ההורים. זה נותן להם נוכחות. הם לא נעלמו. אני מצהירה דרך הקדיש שאבא שלי נפטר, שאימא שלי נפטרה. אני מתחברת למנהג מאוד מאוד עתיק שאני חלק ממנו. זו אמירה מאוד מורכבת של צידוק הדין. לא לכעוס על המוות אלא לקבל את הדין. יש האדרת הקב"ה באמירת הקדיש בכך שהוא פעל כפי שהיה צריך לפעול. היום אני מאוד שלמה עם אמירת הקדיש. אני חושבת שאבא ז"ל נהנה מכך, בשמים, שאמרתי קדיש. אימא שנפטרה שלוש שנים אחרי אבא, ידעה שאני אומרת קדיש על אבא, ותגובתה הייתה הערכה והבנה. הקדיש בהחלט מבטא דפוס אבל וסייע לי רבות בשנת האבל. מאוד עזר להתמודד עם האבל".

הרבנית ויקי החליטה לומר קדיש עם פטירת אביה, כי אין לה אחים שיאמרו קדיש:

"בזמן השבעה החלטתי ללכת לבית כנסת אחר ביישוב, לא לבית הכנסת שלי שאני הולכת אליו בשבת, אלא לבית כנסת, שיש בו אישה שאומרת קדיש, וכך שתינו נוכל לומר קדיש יחד. גם בנותי באו לבית הכנסת הזה כדי להיות אתי [...]".

חיה: "אם היית שואל אותי לפני עשר שנים, דעתי לא הייתה כמו לפני שנתיים, כשאמי נפטרה בהיותה בת 82. אמרתי קדיש בשחרית בבית וגן בירושלים, בבית הכנסת שבו אני ומשפחתי מתפללים באופן קבוע. כולנו עברנו תהליך העמקה ולמידה. לימוד תחת כותרת של רצינות בפמיניזם אורתודוכסי. אני בכורה בבית הורי שלהם רק בנות וגם לי ולבעלי יש רק בנות. ולעובדה הזו יש משמעות. כשידעתי שאימא עומדת להיפרד מהעולם, כי היא הייתה חולה, התחלתי לבדוק בשני כיוונים. כיוון אחד - אם זה מדבר אלי לומר קדיש, אם זה אומר לי משהו. האם אני מעוניינת בו, האם זה משמעותי עבורי. בכיוון השני - התחלתי לבדוק מבחינה הלכתית, מהו יחס ההלכה לאישה דתית שאומרת קדיש בבית כנסת אורתודוכסי. ואז הופתעתי לטובה כשמצאתי עדויות על נשים שאמרו קדיש לפני מאות שנים באירופה אפילו בעזרת גברים ואחר כך בשל צניעות העבירו זאת לעזרת נשים.

על פי ההלכה, אין בעיה, אבל הנוהג לא קיים בבתי כנסת אורתודוכסים, לכן החלטתי לברר את העניין אצל רבנים שנתנו לי מאמרים וטקסטים לקרוא. קיבלתי חומר גם נגד אמירת קדיש אצל נשים, וגיבשתי דעה לגבי הקדיש. שעות ספורות לפני פטירת אמי, בליל שבת, החלטתי שאני אומרת קדיש בשבעה בצנעה. ואכן בשבעה בבית הורי אמרתי קדיש בצנעה, לא בקול רם בשלוש התפילות. אמרתי בלחש, כי אבא אמר שהוא יגיד קדיש במשך כל השנה, ואני לא צריכה לדאוג. בהתחלה אבא לא ראה זאת בעין חיובית. העדיף שהחתנים יאמרו קדיש. אנחנו שלוש אחיות. אבל הוא לא רצה להפוך זאת לנושא במהלך השבעה. ואני כיבדתי אותו. הוא גר במרחק של שלוש דקות מביתי. כשתמו ימי השבעה החלטתי לקבל על עצמי לומר קדיש בתפילת שחרית במשך כל השנה. ראשית, כי אני רוצה עומק רוחני לשנת האבל. שנית, הרגשתי שאני צריכה לעשות משהו אקטיבי יהודי בשנת האבל, ושלישית היה לי צורך פסיכולוגי להתעסק בזכרונה של אמי יום יום מההיבט היהודי הדתי. במשך השנה התנסיתי בתפילות יום יום בשחרית במניין של גברים. רוב השנה היה זה במניין שלנו. אם התרחקתי מירושלים, אמרתי את הקדיש גם בבתי כנסת אחרים בישראל. אמרתי את הקדיש בעזרת נשים בלחש. נתקלתי במצב שלא היה מישהו שאמר אתי קדיש. פניתי לרבנים ושאלתי מה אני עושה במקרה כזה? נתנו לי פסק הלכה שבסיטואציה כזו, כשהחזן אומר קדיש דרבנן, להתכוון לאמירת קדיש של אבלים, ולומר מספר פרקי תהילים אחרי התפילה. ואז במקביל לזה כל השנה למדתי את התפילה ואת חלקי התפילה ביסודיות והגעתי ללימוד מאוד מעמיק של משמעות הקדיש. כי זוהי הזדמנות נהדרת ללימוד. וזו הייתה הזדמנות נדירה עבורי ללמוד את מבנה התפילה. הפכתי זאת לאירוע של למידה, והרגשתי שאני בן אדם שאוהב להתפלל. ראיתי שהתפילה מדברת אלי.

לסיכום: אמרתי את הקדיש, כי זה נתן לי הרבה כאישה דתית, כבת להורי שיש להם רק בנות וכאימא רק לבנות. הייתה בעצם אמירה לבנותיי איך אני רואה זאת בלי ציפייה מהן. הייתה תמיכה אדירה מארבע בנותיי, שהן דתיות. גם מבעלי קיבלתי עידוד והסכמה. במהלך השנה נוספה עוד אישה שאמרה קדיש בבית הכנסת. לא עשיתי זאת בגלל פמיניזם אלא זה היה המשך למחשבותי, על מקומה של האישה בחברה הדתית. אני לא חושבת שאישה צריכה להיות חזנית אך היא יכולה להיות במועצה דתית או טוענת רבנית".

ריאיון מיוחד היה עם שרית אשר ישבה שבעה על אביה שנפטר יומיים לפני כן. בשל הסיטואציה המיוחדת זה לא היה ריאיון מובנה, אלא שיחה שמנהלים עם אבלים. החלק השני של הריאיון התקיים ביום ששרית קמה מהשבעה.

הנפטר תושב משואות יצחק, ושתי בנותיו שנישאו גרות מחוץ למושב. הן ישבו שבעה בבית ההורים. שרית סיפרה:

"בחצות בין יום חמישי לשישי האבא נפטר לאחר מחלה קשה. ביום שישי בבוקר לפני ההלוויה הרב מאיר נהוראי, הרב של מושב משואות יצחק, ביקר אצלם בבית

כדי לתדרך אותן לפני ההלוויה. שאלתי את הרב אם יש אפשרות שנשים יאמרו קדיש. גיששתי לראות באופן כללי, עוד לפני שהחלטתי אם אומר קדיש. רציתי לשמוע את דעתו. תשובתו הייתה שאני יכולה לומר קדיש יחד עם בעלי. ואכן כך זה היה. בעלי אמר קדיש, ואני ואחותי הצטרפנו אליו. אמרתי קדיש בהספד לפני ההלוויה, ובבית הקברות. במשך השבוע היו אנשים מהמושב שלקחו על עצמם לומר קדיש על אבא.

הרב אדם מאוד תומך ומתחשב ומסביר יפה, הוא אמר שבתפילת שחרית במשך השבעה לא חייבים לקיים מניין בבית האבל, כי זה מקשה עלינו, האבלות, כיוון שממילא אין גבר שחייב לומר קדיש. לכן רק מנחה וערבית יהיו אצלנו בבית. סיכמתי עם בעלי שהוא אומר קדיש בשבתות ובחגים, וחברי המשק יגידו כל יום את הקדיש לזכרו של אבא".

ביום הקימה מהשבעה שרית תיארה את תחושתה לגבי שבעת ימי האבל שזה עתה סיימה:

"אני שמחה שאני יכולה לומר שוב שלום, אחרי שבוע שישבתי שבעה ולא אמרתי שלום [...].

לגבי השבעה, היה לנו נעים לשמוע על אבי מאנשים שהכירו אותו. אנשים סיפרו על דברים שקרו להם יחד עם אבא ועל ידי כך הכרנו את אבא מזוית שונה, דרך סיפוריהם של האנשים שסיפרו על יחסיהם אתו.

לא הרגשתי שהיה קשה מאוד בשבעה. היינו ארבע נשים, כולל דודתי, אחות אבא ז"ל. וכל אחת עשתה כמיטב יכולתה לתרום. הסתדרנו יפה מבחינת היחסים בינינו. התקופה הקשה ביותר הייתה לפני הפטירה, כאשר ביקרנו את אבא במוסד הסיעודי וראינו את סבלו במשך תקופת מחלתו. עכשיו, כשמנת הייסורים שלו נגמרה זה פחות כואב.

אני לא בטוחה שאומר קדיש במהלך השנה.

היום בבוקר, היום האחרון לשבעה, הרב בא להקים אותנו והסביר לנו מה אנו צריכים לעשות ב- שלושים (הכוונה לחודש הראשון של האבל) ולאחר מכן במשך השנה. אמרתי לעצמי שגם אני אוכל להגיד קדיש בשבתות, אך אני לא בטוחה שאוכל לומר שלוש פעמים ביום".

שאלה: "האם אבא דיבר או ביקש שתאמרו קדיש אחרי פטירתו?".

תשובה: "אבא אף פעם לא דיבר על זה, ולא ביקש שיגידו קדיש. לא עניין אותו שום דבר מעבר לחוליו. בחמשת החודשים האחרונים הוא גם לא תמיד הניח תפילין. אני לא חשבתי לדבר אתו על נושא הקדיש. אבא לא רצה לצער אותנו, בייחוד את אימי. [...]

התלבטתי אם לומר קדיש או לא. זה יהיה נכון אם אומר קדיש, כי אין לי אחים, אך לא ארגיש בנוח לומר זאת בקול רם".

עד כאן הצגנו את הנשים האבלות שאמרו קדיש על הוריהן. חשבנו שיהיה זה נכון לשאול אחדים מהרבנים שהתירו לאבלות לומר קדיש על שיקוליהם להיתר זה. הרב מאיר נהוראי, הרב של מושב משואות יצחק, נעתר לבקשתנו, ולהלן שיקוליו להתיר לשרית לומר קדיש בהלוויה.

הרב נהוראי:

"עלי לציין שני דברים: אני חושב שהנשים הרוצות לומר קדיש לא עושות זאת בשל דעות פמיניסטיות, אלא כצורך אמיתי המביע את תחושתן ורצונן להביע את אבלן על מות אחד ההורים.

דבר שני - כאשר האבלה המעוניינת לומר קדיש שומעת את החזן או את בעלה אומר קדיש והיא מצטרפת אליו, היא מרגישה בטוחה יותר, כי הנשים לא רגילות לומר קדיש. בנוסף לכך גם קהל המתפללים השומע אותה יחד עם שאר האבלים בבית הכנסת יקבל זאת בהבנה רבה יותר כאשר הקדיש נאמר בו זמנית עם גברים אחרים.

כך למעשה פותרים את כל הבעיות שעלולות לעלות מעצם אמירת הקדיש על ידי אישה.

במשך היותי רב יצא לי לאשר לשתי נשים הקשורות לקהילה שלנו במשואות יצחק לומר קדיש. האחת היא שרית (המרואיינת כאן) והשנייה בת למשפחה שיש בה שש אחיות ללא אחים".

הרב מסביר מה היו שיקוליו להתיר לשרית לומר קדיש:

"בשעת ההלוויה, כשיש רצון לכבד את הנפטר, יש לכבדו בכך שהבת תאמר קדיש, זה נותן לבנות תחושה שהן מעניקות לנפטר את הראוי לו ביותר.

הקהילה שלי לא פמיניסטית לחלוטין. אני מרגיש שברגע שאני מציע לבנות לומר קדיש הרי העיניים נפתחות להן. זה נותן תחושה לשותפות אמיתית, ובנוסף לכך הן מרגישות לא טוב שאין מי שיאמר קדיש.

אני מבין ששרית לא רצתה לומר קדיש כל השנה, כי אמירת קדיש זאת משימה קשה, וקשה לומר קדיש כל השנה. במקרה של שרית התרתי לה ולאחותה לומר קדיש בזמן ההלוויה שנערכה במושב משואות יצחק. זוהי הוראה לגבי הקהילה שבה אני רב. כלומר ההיתר הוא פרטני לאישה מסוימת בתנאים מסוימים.

עלי לציין, כי אילו שרית הייתה שואלת אותי אם לומר קדיש במשך כל השנה, היו עומדים בפני כרב המושב, שני שיקולים מרכזיים:

1. תפקידי לפסוק לקהילה שלי, במקרה שלנו לגבי הנפטר, האבא של שרית. כאשר מדובר לגבי מנהגי אבלות של שרית המתגוררת מאז נישואיה ביישוב אחר, עליה לשאול את הרב בקהילה שלה לגבי אמירת קדיש במשך כל השנה, כי היא מתפללת שם, בקהילה אחרת.

2. ביישובי, אם ישאלו לגבי אמירת קדיש על ידי אישה במשך כל השנה, הייתי בודק מה הציבור שלי חושב על כך, ולא רק בודק מה הפסיקה ההלכתית על כך. אני סבור שיש רבנים שלא מודעים לכך. בפסיקות אישיות הנוגעות גם לקהילה כדאי לשקול ולהתחשב בכל בני הקהילה, מבוגרים וצעירים. אם מרבית הציבור היה אומר שזה לא מתאים, לא הייתי מסכן את האווירה בתפילה של הקהילה בשל אמירת קדיש של אבלה".

יחד עם זאת, הרב נהוראי מדגיש:

"בנוסף לכך הייתי מתייעץ עם שתי דמויות מהעולם התורני: הרב ליכטשטיין, הרב של ישיבת הר עציון, ועם הרב אריאל, הרב של העיר רמת גן".

רב נוסף אשר התיר לחלק מהאבלות במחקר זה לומר את הקדיש הוא הרב ריסקין, רבה של אפרת. בשיחה אשר קיימתי אתו ביקשתי לדעת מה היו שיקוליו להתיר לנשים האבלות לומר קדיש. הרב ריסקין ציין, כי הוא מתיר לנשים שאין להן אחים לומר קדיש יתום. הרב ריסקין הדגיש, כי אישה לא יכולה לומר בתפילה, חצי קדיש או קדיש תתקבל. אך היא יכולה לומר קדיש יתום כמו גבר מכמה סיבות:

א. משום כיבוד אב ואם. האישה מחויבת למצווה זו כמו כל גבר, ולכן האבלה יכולה לומר קדיש יתום.

ב. לומר קדיש זה קידוש ה'. ואישה מצווה לקיים קידוש ה' כגבר, ולכן היא יכולה לומר קדיש יתום.

הרב ריסקין ציין, כי בהיסטוריה שלנו הרבה רבנים התירו לאישה יתומה שאין לה אחים לומר קדיש בביתה. כמו הרב סולוביצ'יק. יתרה מכך האישה יכולה לומר קדיש בבית הכנסת, גם אם אין בבית הכנסת אבל אחר שאומר קדיש.

בשיחה שקיימתי עם הרב ארי אברהם סמג'ה, רבה הספרדי של רמת שלמה בירושלים, בנושא המחקר שאלתי את הרב אם היה מאפשר לאבלה לומר קדיש על אחד מהוריה שנפטר.

תשובת הרב:

"הייתי בודק עד כמה באמת הבקשה בנפשה של השואלת במיוחד כשבעניין זה יש רגשות רבים. אם יש לאישה אחים שיכולים לומר קדיש, אז הייתי רואה בזה פחות נחיצות לאישה לומר קדיש. גם אם אין מי שיאמר קדיש תמיד היה נהוג לשכור או לבקש מאדם כלשהו שיאמר קדיש בזמני החיוב על הנפטר או הנפטרת. אם למרות הכל היא מרגישה צורך פנימי רגשי לומר את הקדיש, אזי תאמר את הקדיש בלחש ולא בפרהסיה, שלא תהא מן המתמיהים.

במילים אחרות, לכתחילה לא צריך לומר, יש לשכור גבר שיאמר, ואישה שרואה צורך פנימי תאמר בלחש ושאף אחד לא ישמע כולל נשים".

מתשובתם של הרבנים (הרב נהוראי והרב סמג'ה) ומהראיונות עם האבלות עולה, כי הרבנים לא נתנו פסק הלכה כללי, אלא בדקו לגופו של עניין ונתנו אישור לאמירת קדיש בהתאם למצבה של האבלה.[24]

עד כאן עסקתי בשאלת היחס לעצם אמירת הקדיש על ידי נשים, ומהן הסיבות לעמדתן בסוגייה. בעקבות דברי הנשים מקבוצה ג' האומרות קדיש, עלו סוגיות נוספות הראויות לליבון ולהעמקה כדי להבין קבוצה ייחודית זו. בחרנו לעסוק בארבעה נושאים נוספים שעלו בראיונות עם הנשים שאמרו קדיש: תדירות אמירת הקדיש, הקשיים של הנשים האומרות קדיש, אופן אמירת הקדיש על ידי האבלות: בקול או בלחש, כיצד קיבלו המשפחה והסביבה את העובדה שהאבלה אומרת קדיש?

תדירות אמירת הקדיש

אחת השאלות שעלו תוך כדי המחקר לגבי הנשים שאמרו קדיש היא, אם הן אמרו את הקדיש שלוש פעמים ביום כמו הגברים ואם לא כמה פעמים ביום אמרו את הקדיש ומתי?

מסתבר שאף אחת מבין שש הנשים לא התפללה במניין שלוש פעמים ביום, ולכן לא יכלה לומר קדיש בשלוש התפילות כגברים. כל אחת אמרה את הקדיש בזמן שהיה נוח לה באחת משלוש התפילות הנאמרות במהלך היום, והשתדלה להתמיד בה במשך כל שנת האבל. להלן דבריהן:

> חיה: "לא אמרתי שלוש פעמים ביום קדיש, כגברים, כי ידעתי שלא אוכל לעמוד בזה. אמרתי קדיש רק בבוקר, כי בבוקר יש מניין מסודר".

> ורד: "כשאבא נפטר, אמרתי קדיש כל פעם שהלכתי להתפלל בליל שבת וזה היה אחת לכמה שבתות. כשאימא נפטרה לאחר שלוש שנים, התחלתי ללכת באופן קבוע בליל שבת ובשחרית של שבת להתפלל בבית הכנסת, והפכתי להיות חברה מן המניין בבית כנסת זה. ולכן במשך שנה שלמה, כל שנת האבל, אמרתי קדיש בכל תפילה של שבת וחגים, ומאז אני מתפללת שם. לא פספסתי שום תפילה בשבת במשך שנה זו".

רותי אמרה קדיש על שני ההורים, אך לא שלוש פעמים ביום:

> "במשך כל השבעה אמרתי קדיש בבית. ובמשך השנה, בדרך כלל בשבתות, בחגים, כשהזדמן לי להיות בבית הכנסת ובמקום שניתן לומר קדיש כמו ביישוב שלי. ביורצייט אני אומרת שלוש פעמים ביום את הקדיש".

24 ראה גם דבריו של הרב נריה גוטל ב"קדיש יתומה - תגובה", **צוהר**, כתב עת תורני, גיליון 8 סתיו תשס"ב, עמ' 21.

> רינת: "כיוון שאנחנו היינו רק שלוש בנות, החלטתי לומר קדיש. כבר בשבעה בשלוש התפילות אמרתי קדיש, אך לא ידעתי אם אמשיך לומר במשך השנה. ואחר כך אמרתי כל השנה קדיש רק במנחה. רק פעמיים פספסתי. בשחרית ובערבית אמר אבא שלי, (כמובן גם במנחה). גם ביורצייט אני אומרת קדיש במנחה. אני רואה הרבה נשים שאומרות קדיש, אבל רק כשמזדמן להן".

התחושה שעולה מדברי המרואיינות היא שלפחות חלקן אמרו את הקדיש בהתאם לנוחיותן "כשהזדמן", ולא באופן קבוע כמו הגברים.

האומנם כך פני הדברים? ראיה זו היא פשטנית, מסתבר שלנשים קשיים רבים באמירת הקדיש. בסעיף הבא נעמוד מקרוב על הקשיים האמיתיים שיש לנשים, שאינם קיימים אצל הגברים.

הקשיים של הנשים האומרות קדיש

כל הנשים שאמרו קדיש הדגישו את הקושי המיוחד שבו נתקלות הנשים המעוניינות לומר קדיש. לאישה קשה יותר לומר קדיש במניין, לא רק בגלל החידוש שבאמירת התפילה, אלא גם בגלל הזירה. צריך למצוא בית כנסת מספיק פתוח שיהיה מוכן שאישה תאמר בו קדיש.

> רינת: "אמרתי קדיש כל השנה בתפילת מנחה. רק פעמיים במשך השנה פספסתי תפלת מנחה. אני מוכרחה לציין שזה לא היה קל. זה היה מאוד קשה. כי בדרך כלל בקהילות דתיות אין מקום שאישה תגיד קדיש. הייתי צריכה לומר את הקדיש עם גבר נוסף שאומר קדיש. אם הייתי במנין הקבוע לא הייתה לי בעיה, אבל אם הייתי במניין אחר ומחוץ לישוב הייתה לי בעיה. הייתי מוגבלת בכך שלא יכולתי לעשות הרבה דברים, ולכן באופן טבעי העדפתי להשאר ביישוב. אגב אמרתי בשקט את הקדיש ביישוב. מחוץ ליישוב קשה לומר קדיש. ישנה הרגשת אי בטחון אם אוכל לומר קדיש.
> אמירת הקדיש הייתה תלויה בבעלי, בתמיכה שלו שידרבן אותי ויבוא איתי לומר את הקדיש. התמיכה שלו עזרה לי במקום אחר, הוא נסע איתי למצוא מניין. ללא תמיכתו היה לי בהרבה יותר קשה".

רינת מציינת קושי נוסף והוא מתי עליה להצטרף ולומר קדיש יתום, הנכלל בין יתר הקדישים הנשמעים על ידי החזן:

> "מה שלא ידעתי זה מתי החזן אומר קדיש שלם לעומת קדיש יתום. לא ידעתי מתי עלי לומר את קדיש היתום".

קושי אחר שרינת ציינה הוא הקושי מבחינה הלכתית לומר קדיש בתפילת מנחה ביום שישי לאחר שהיא הדליקה נרות שבת:

"אמרו לי שזה לא טוב להדליק נרות ביום שישי ואחר כך להתפלל מנחה ולהגיד קדיש. כי אי אפשר להדליק נרות, ואחר כך לומר קדיש. אפשר להתנות את הדלקת הנרות כתנאי שאני מדליקה את הנרות ואחר כך מתפללת מנחה ואומרת קדיש.[25] מצאתי מניין ספרדי שמתפלל מוקדם מנחה ביום שישי בשתיים. הייתי לוקחת את בעלי שיאמר קדיש איתי. או הייתי מגיעה מוקדם ומבקשת מהגבאי או מאחד המתפללים שיאמר קדיש אתי. לא הרגשתי נוח לומר קדיש לבד ללא אמירה של אבלים, או של אדם אחר שיכול לומר קדיש. זה לא נעים לפנות לאנשים שיאמרו קדיש, כי לא ידעתי מי אבל ומי יש לו אבא ואימא".

רותי: "שני הורי נפטרו בפתאומיות מדום לב. אימא נפטרה ראשונה בת 73. האבא נפטר כשהיה בן 77. הייתי עם ששה ילדים והינקתי את הקטנה ביותר.
בכל יורצייט של שני ההורים אני דואגת לכך שאהיה נוכחת בבית הכנסת בשכונתנו בזמן כדי לומר קדיש. וזה קשה כי אני מגיעה מתנשפת לקדיש כאשר אני רצה ואני צריכה עוד לעלות במדרגות נוספות לעזרת נשים...
אני תמיד אומרת בקול רם כדי שהגברים ישמעו ויענו אמן. אני רגישה מאוד שאני צריכה לומר קדיש. כאשר הגברים לא אומרים את הקדיש בקצב אחיד זה מקשה על האישה שאומרת את הקדיש מעזרת הנשים המרוחקת לגברים, וזה מאוד מתסכל שהיא לא אומרת בדיוק באותו הקצב. הגברים ביישוב מקבלים קדיש נשים, ולזר שמגיע לבית הכנסת ושואל על כך, עונים לו 'ככה אנחנו נוהגים ביישובנו'.
בתפילה כשאין גברים אבלים, אז בעלי בקש מאחד הגבאים לומר קדיש למרות שזה לא היורצייט שלו, כדי שאני לא אצטרך להגיד קדיש לבד, כי עצם אמירת הקדיש לוקח הרבה אומץ לומר, למרות שכאשר אימא נפטרה ושאלתי את הרב אם אני יכולה לומר קדיש, תשובתו הייתה שאני יכולה להגיד קדיש גם כשאני בודדה באמירת הקדיש ללא אבלים גברים נוספים. נדגיש שוב, לומר קדיש עם גברים זה קשה מאוד וצריכים הרבה אומץ לכך במיוחד עבור אישה שהיא באה מבית דתי, לעומת אישה שהיא בעלת תשובה.
במרוצת השנים כשהגעתי לבית הכנסת לומר קדיש ביורצייט, אזי יצא כמה פעמים שהייתי בודדה באמירה ללא אבלים גברים ואמרתי קדיש וכל הגברים ענו. זה יוצא דופן, כי אז יוצא קול נשי שמוביל את הציבור בתפילה. אגב, אני סבורה שבדבר קדושה אין 'קול באישה ערווה' ".

25 ראה שולחן ערוך אורח חיים סימן רס"ג. הרמ"א אומר: "והמנהג שאותה אישה המדלקת מקבלת שבת בהדלקה אם לא שתתנה תחילה. מוסיף משנה ברורה בסעיף קטן מג: "ותתפלל מנחה תחילה והואיל וכבר קבלה שבת אי אפשר להתפלל תפילה של חול" ". זה אומר בפירוש כי היא צריכה להתפלל תפילת מנחה של חול לפני הדלקת הנרות. האישה יכולה להתנות ולומר שהיא מדליקה נרות ולא מתכוונת לקבל שבת עד אחרי תפילת שבת. כך גם הגברים התפילה של קבלת שבת היא למעשה קבלת השבת של הגברים. קיצורו של דבר האישה מתנה בזמן הדלקת הנרות שהיא תוכל להתפלל מנחה לאחר הדלקת נרות, ואכן היא מדליקה נרות הולכת לבית הכנסת ואומרת קדיש.

הרבנית ויקי מספרת שכאשר הייתה בירושלים, היה עליה למהר לבית הכנסת ביישובה כדי להספיק לומר קדיש, כי היא לא יכלה לומר קדיש בשטיבלך כמו לדוגמה בשטיבל במחנה יהודה... היא סיכמה עם בעלה שהוא יאמר קדיש בתפילת שחרית, והיא תאמר את הקדיש במנחה ובערבית.

"כל זמן שאמרתי קדיש זה לא היה פשוט, כי כמו גבר, עלי להתאים את לוח הזמנים היומי שלי שאוכל לומר קדיש, זה מתבטא בכך שבאמצע העבודה צריך לחשוב על מנחה, ולפעמים ירד גשם, ויתרה מכך, לא ניתן לומר קדיש בכל מניין. הקדיש העסיק אותי רוב היום.
אגב, זה שאמרתי קדיש על אבא, יכול היה לצאת לפועל רק בזכות העובדה שהילדים שלי היו גדולים. אם הם היו קטנים לא בטוח שהייתי יכולה להתמיד ולומר קדיש".

ורד לעומתן, שהמחויבות לומר קדיש לא חלה עליה כחמש הנשים האחרות במחקר זה, היות שיש לה אח האומר קדיש, לא הרגישה לחץ מיוחד:

"אני חושבת שלא היה לי מתח כמו אצל גברים לומר את הקדיש שזה דבר מחייב כמו להיות חזן, כי זו הייתה בחירה חופשית שלי. בימי האזכרה אני אומרת קדיש. וגם בהר המנוחות אני אומרת קדיש. הקדיש נאמר לאט, כי אני לא מיומנת היטב".

מלכה ציינה קושי נוסף, שישנם הורים שלא הסכימו שבנותיהם תאמרנה קדיש אחרי פטירתם:

"אבא סיפר לי על כך שהוא שילם לאדם שיאמר קדיש עם פטירתו, כעסתי עליו ואמרתי לו: 'יש לך חתנים, וכל אחד ישמח להגיד קדיש אחריך, ואם לא אכפת לך גם אני אשמח להגיד קדיש אחריך'. בעצם הוא לא ענה לי. לא הבאתי את זה לשיחה, כי היה ברור לי שהוא לא יראה זאת בעין יפה שהבנות יגידו קדיש אחריו [...]".

הרבנית ויקי העירה את תשומת לבי, לכך שגם לגברים ישנם קשיים רבים באמירת הקדיש במשך שנת האבל. ולכן היא מציעה: "לראיין דווקא את הגברים לגבי הקשיים שיש להם".
ואכן שולה שלא אמרה קדיש על הוריה, הזכירה תוך כדי דבריה את הקושי שבו אחיה היה נתון בשנת האבל:

"כשאבא נפטר, אחי היחידי אמר את הקדיש וכל העול נפל עליו. זה אילץ אותו לקום מוקדם בבוקר, בשעה 5, כדי להספיק להתפלל במניין ולומר את הקדיש. וכך הוא הקפיד גם בנסיעותיו מחוץ לעיר".

מכל האמור לעיל עולה, כי לנשים יש קשיים משלהן, כאשר עול הבית מוטל עליהן והן צריכות לתמרן בין המטלות היומיומיות ובין רצונן לומר את הקדיש. נוסף על כך הן מוגבלות במקום אמירת הקדיש, לא בכל בית-כנסת הן יכולות לומר קדיש.

אופן אמירת הקדיש על ידי האבלות: בקול או בלחש

אחד הקשיים שעמדו בפני האבלות שאמרו את הקדיש הוא כיצד לומר את הקדיש האם בשקט שאף אחד לא ישמע או בקול רם כדי שכולם ישמעו אותן. האבלות התייחסו לכך, אך נסתפק בשתי תגובות. כל אחת יצאה מנקודת מבט שונה לנושא.

הרבנית ויקי: "כשאמרתי את הקדיש, עמדתי בעזרת נשים ואמרתי בקול רם כך שכולם שמעו וענו, כי זו המטרה שכולם, כולל הגברים, יענו לקדיש. בבית הכנסת הזה רוב המתפללים הם צעירים בשנות השלושים והארבעים והם יותר פתוחים".

רינת: "כשאמרתי את הקדיש, אמרתי בשקט, כך שאף אחד לא הרגיש ולא רציתי ליצור אי נוחות ופרובוקציה. היה חשוב לי לומר את הקדיש בשבילי. אם הייתה מודעות לכל הנושא, אזי זה היה עוזר לנשים לומר את הקדיש בקול וביתר הבנה מצד הסובבים. הרגשתי לא נוח במניין זר, כי לא מקובל, ולא רציתי להפגין".

כיצד קיבלו המשפחה והסביבה את העובדה שהאבלה אומרת קדיש?

סוגיה נוספת הראויה להתייחסותנו, ומן הסתם העסיקה רבות את האבלות שהחליטו לומר קדיש היא, כיצד הסביבה, קרובי המשפחה והציבור בבית הכנסת התייחסו לאבלות האומרות קדיש.

ורד: "כשאבא נפטר, אמרתי את הקדיש לא בקול רם. רק הנשים שמעו אותי, והן ענו אמן לאמירת הקדיש שלי. קצב הקדיש היה לפי התפילה ולפי אמירת הקדיש של האבלים הגברים האחרים. בכל השנה הזו אמרתי את הקדיש כאישה יחידה בבית הכנסת. הדבר לא היה זר למתפללים, לא פרצתי דרך חדשה. ולא עשיתי דבר מוזר. הדבר לא עורר התנגדות מצד הנשים שמסביבי ולא מצד הגברים, במידה שהם הבחינו בכך. הסתבר שהקהילה שלי מאפשרת לנשים לומר קדיש, כמו כל גבר, דהיינו בקול רם, וכולם עונים אמן.
יש לציין כי גם לפני פטירת אבא התפללתי בבית כנסת זה מדי פעם, אך בשנת האבל על אבא, היה לי צורך גדול יותר להתפלל דווקא בבית כנסת זה, כי אהבתי את הניגונים שם, וידעתי שאוכל לומר קדיש ללא התנגדות של המתפללים.
לאחר שלוש שנים, כשאימא נפטרה, הלכתי להתפלל בקהילה אחרת, חדשה. זוהי קהילה שוויונית ניאו-אורתודוכסית. אין בה רב קהילה, כיוון שיש שוויון בין גברים ונשים. הגברים והנשים יושבים באולם כאשר המחיצה באמצע האולם מפרידה ביניהם, ולא כמו בתי הכנסת הקונבנציונאליים שהנשים יושבות למעלה או אחורה. נשים לוקחות חלק פעיל במהלך התפילה. יש חלקים בתפילה שהנשים שליחות ציבור כמו בקבלת שבת, פסוקי דזמרה בבוקר, בהוצאת והכנסת ספר תורה הן לוקחות חלק גם בקריאת התורה ובהפטרה. יש גם גבאית וגם גבאי. אמרתי את הקדיש בקול רם, כך שכולם שמעו אותי כולל גברים ונשים. כמובן שעליתי לתורה.

בשנה זו הייתי בת 36, ולקראת יום ההולדת שלי למדתי את הטעמים, ובשבת הבת מצווה עליתי לתורה וקראתי בתורה. קראתי גם בהפטרה. אני גם נותנת דרשות, ובימי האזכרה אני אומרת קדיש".

שאלה: "אילו היו אומרים לך המתפללים שאסור לך לומר קדיש כיצד היית נוהגת"?

"לא הייתי מתפללת במקום זה, והייתי הולכת למקום אחר שאפשר לומר קדיש. האחיות שלי מאוד פרגנו בנושא זה, כי הן הבינו את הצורך שלי לומר קדיש, למרות שהן לא אומרות את הקדיש והן דתיות. היום אני מאוד שלמה עם אמירת הקדיש. אני חושבת שאבא ז"ל נהנה מכך, בשמים, שאמרתי קדיש. אימא שנפטרה שלוש שנים אחרי אבא ידעה שאני אומרת קדיש על אבא, ותגובתה הייתה הערכה והבנה".

חיה שאמרה קדיש על אמה:

"נשים נוספות בבית הכנסת באו ואמרו שהן רואות זאת כמודל, ואולי בעתיד הן תאמרנה קדיש על יקיריהן. אף אחד לא התנגד לאמירת הקדיש בשיחה אתי, למרות שהיו מתנגדים מאחורי הקלעים".

מעניין היה לשמוע את הרבנית ויקי כיצד היא רואה מהצד, מנקודת מבט נשית, את 'חבורת' מתפללי בית הכנסת במשך שנה שלמה בזמן שאמרה את הקדיש:

"בשנת האבל כאשר פקדתי פעמיים ביום את בית הכנסת, למדתי המון מנהגים של תפילה, למדתי להיות אורחת נסבלת בתפילה. למדתי מה זה חברה שמתכנסת כל יום ויום למנחה וערבית, זה לא כמו כינוס של שבת. חברה שידעתי עליה, אבל עכשיו חשתי את המפגשים. בחברה זו שמחים על כל אדם שמגיע לבית הכנסת כדי להשלים מניין, אם זה חשמלאי או נער. זה עולם קטן, מגובש בפני עצמו.
אני מאמינה שמי שעוסק במצווה אחת פטור ממצוה שנייה שנעשית באותו זמן. זה נכון לגבי אנשים ובטוח לגבי נשים עם ילדים קטנים בבית. לכן מצד אחד אני מאמינה שהגברים בבית הכנסת צריכים לחשוב שיש גם נשים מתפללות בבית הכנסת בשבת וגם באמצע השבוע, כמו נשים שבאות להתפלל ללא אמירת קדיש כל יום בבוקר. הגברים מרגישים שזה השטח שלהם והם נאבקים על כך. אני מבינה זאת. זה חלק מסורתי, וזה פחד של גברים שעובדים עם נשים בעבודה יומיומית, אבל בבית הכנסת הם רואים זאת כמועדון לגברים דתיים. הדברים ישתנו בעצמם במשך השנים. במשך הזמן יהיה תהליך טבעי של שוויון בין גברים ונשים. כאשר הגבר הוא שמחליט על גט ומסרב לתת גט הרי זה דבר שלא מתקבל על הדעת. זה כוח לגברים".

עד כה עסקנו בקשיים העומדים בפני הנשים האבלות המעוניינות לומר קדיש. לדעתי, ישנן סוגיות נוספות המעסיקות את האבלות ונוגעות בעקיפין לאמירת הקדיש ועשויות להשפיע עליה. אציג את מה שעלה במחקרי לגבי התייחסותן של נשים לגביהן.

השפעת שנת האבל והקדיש על האבלות

במחקרנו נוכחנו לראות כי ישנה התייחסות לקדיש אף מעבר לאמירתו בעת התפילה. מסתבר שחלקן של האבלות, בשל הקדיש, לקחו על עצמן להקפיד על מצוות ועל אורח חיים עשיר יותר מבחינה רוחנית.
שאלנו אלו תמורות חלו באבלות בשנת האבל ולאחריה, מהם הדברים שהאבלות לקחו על עצמן לשפר בשנה זו, והאם חלו אצלן שינויים מבחינה דתית?

אביבה הרגישה צורך להשתתף באמירת הקדיש בבית הכנסת. לכן הקפידה להתפלל תפילת שחרית בשבת בבית הכנסת, בנוסף לליל שבת שהייתה רגילה להתפלל עוד לפני שנת האבל שלה.
אביבה הוסיפה כי היא הרגישה מחויבות לשפר את דרכיה בשנת האבל ולקחת על עצמה כמה שיותר דברים המומלצים לעילוי נשמתו של הנפטר, כמו אמירת תהילים, או בכל ערב ראש חודש התכנסות של כל האחים ללימוד משותף, סעודה וקדיש במניין. בנוסף לכך, בעלה לומד דף יומי ובסיום מסכת היא אופה עוגה ומכינה סעודה לעילוי נשמתו של האב. בתום השנה הכוונה היא להשתדל ולהמשיך בלימוד כולל הנכדים:

"כל זה נובע מתוך רצון להיות שותפה לעילוי נשמתו של האבא, ולגמול לו במעט על מה שהקדיש לי ולמשפחה. אני מאמינה ששנה זו היא גורלית לעילוי נשמתו".

חיה: "כל חודש המשפחה התכנסה בערב יום הפטירה, קיימנו לימוד מעמיק מתוך אחת ממסכתות המשניות ולא אמרנו קדיש. כי אבא לא היה רגיל לכך. הוא טען שיש לומר קדיש בלימוד רק בסיום כל המשניות, בסוף השנה".

בלהה: "קיבלתי על עצמי לומר תהילים. כאשר אחי נפטר, לפני 21 שנה, הלכתי עם כיסוי ראש במשך שנת האבל. כיום אני רוצה ללמוד כל מוצאי שבת מספרי קודש, יחד עם אחותי".

מרינה: "הרגשתי צורך להתחבר עם הילדים ולחזקם מבחינת היהדות. המשכיות המשפחה חשובה לא פחות מקדיש".

צילה: "אני מתפללת יותר. אני מעלה דברים טובים שאימא עשתה, ואנחנו, שלושת האחים, יותר ביחד".

ורד: "כשאבא נפטר, היה לי צורך גדול יותר להתפלל. וכחודש לאחר פטירתה של אימא (שנפטרה שלוש שנים אחרי פטירתו של אבא) נכנסתי להיריון (הילדה השלישית שלי) ואז הוקמה קהילה הנמצאת ליד ביתי. התחלתי ללכת באופן קבוע בליל שבת ובשחרית של שבת להתפלל בבית כנסת זה, והפכתי להיות חברה מן המניין בבית כנסת זה. ולכן במשך שנה שלמה כל שנת האבל אמרתי קדיש בכל תפילה של שבת וחגים, ומאז אני מתפללת שם. לא פספסתי שום תפילה בשבת במשך שנה זו".

שולה: "השינוי הרציני חל אצלי לפני שנתיים וחצי, כאשר אבי ז"ל נפטר. החלטתי לחבוש כובע ככיסוי ראש לחודש, אך לאחר מכן המשכתי עד היום. כמו כן, מאז אני מקפידה לשמוע את הקדיש להתרכז ולענות אמן, וכמובן לענות את הקטע שהציבור אומר "יהא שמיה רבה מבורך לעולם". מאז שאבא נפטר אני מקפידה ללכת מוקדם יותר לבית הכנסת כדי להספיק לשמוע את הקדיש בתחילת התפילה. אני מקפידה להישאר בבית הכנסת עד לסוף התפילה כדי לשמוע את קדיש יתום".

רותי: "מאז מות הוריי אני תמיד מקשיבה בזמן אמירת הקדיש ולא מפטפטת בזמן שהחזן או האבלים אומרים קדיש. אני עונה אמן בקול רם, במיוחד כאשר אני שומעת אישה אחרת אומרת קדיש, כדי שתרגיש שעונים לה אישית לפי הקצב שלה".

ויקי: "מה שראיתי ביישוב שבו אני גרה, שבשנת האבל נשים כיסו את ראשיהן (רק בשנה זו), בזמן שהאחים אמרו קדיש. כך שהאבלות באה לידי ביטוי בצורה חיצונית יום יום במשך שנה".

גילה: "בשנה זו התחזקתי מבחינה דתית. למעשה, התחלתי את החיזוק עוד לפני כן, ללא שום סיבה, אך מות האימא זרז והעצים את ההתחזקות בדת. התחלתי לברך על שתייה ודברים מעין אלה. כשאמרו קדיש בבית הכנסת בשנת האבל, עניתי אמן בכוונה גדולה יותר. אני רואה תהליך זה כמתנה מהקב"ה כדי להתמודד עם האבל. הדבר בא לידי ביטוי בכך שהרגשתי כאלו העברתי את כל נושא הדת מהצד למרכז חיי. זו הייתה הרגשה פנימית. אני יודעת, שיש גברים אבלים שלא התפללו במניין לפני פטירת הוריהם, ואילו אחרי שנת האבל הם המשיכו להתפלל במניין כדבר הרגל. הם נכנסו לדרך חיים".

התגובה הרגשית למות ההורים

סוגיה אחרת שעלתה, כצפוי, בראיונות היא הכאב המלווה את אובדן האם או האב. המרואיינות סיפרו על הרגשת הפרידה מההורים, ועל הצער הרב שחשו. חלק מהמרואיינות (צפרירה, בלהה ומרינה) התייחסו בתשובתן לשאלת הקדיש. נביא את דבריהן.

שאלה: מה הייתה הרגשתך עם מות אביך / אמך?

צפרירה: "עבורי האבא כל הזמן חסר לי. וכשאני נתקלת בקושי אני מבקשת ממנו שיסייע לי, כאלו הוא חי. אבא היה תמיד צלול ועזר לאנשים, גם דרך הקבלה. ברגע שאבא נפטר, עד היום, זה חסרון ענק, כי כל הסביבה נתמכה בו רוחנית וגם גופנית. האבא היה אורים ותומים.
בהתחלה כשאמרו קדיש הייתה לי חלחלה, זה עשה לי עצוב וגרם לי לבכות, כי זה מבטא את חסרונו של האב. כל קדיש הוא חסרון ניתוק מאדם יקר, הוא מעיד על חסרון. עם כל זה שהקדיש הוא קדושה, הרי החסרון הוא לא הפיך ואין לו מחליף וחלופה".

בלהה: "קשה לי מאוד עם פטירת האב. לגבר קל יותר, כי הוא אומר שלוש פעמים ביום קדיש. אך אני אין לי שום אפשרות לבטא את האבל על אבא שפתאום נעלם".

מרינה: "כשאבא נפטר הרגשתי הקלה למרות הצער והאבל כי אבא היה איש קשה וקפדן, שמעביר המון ביקורת עלי. ההרגשה הראשונה היתה, הנה עכשיו הוא מתחבר עם הוריו ומשפחתו אשר נספו בשואה וזה אולי טוב לו, ויקל עלי מבחינת הביקורת. מעניין שכיום אני שלמה עם אבא, סולחת לו, וכאימא אני מבינה יותר את המצב שהוא היה בו כניצול שואה ואדם מבוגר. כששמעתי שאומרים קדיש עמדתי והתרכזתי והייתי מלאת געגועים אליו למרות הכעס כלפיו. במשך השנה הזו היו ביטויי אבל אחרים שלא הלכתי לשמחות סרטים לא קניתי בגדים וכיוצ"ב, אך לא מנעתי זאת מילדי".

התייחסות האבלות שלא אמרו קדיש לאמירת הקדיש על ידי החזן והאבלים האחרים

כפי שנוכחנו לראות, רוב האבלות לא אמרו קדיש, ולכן שאלנו אותן, מה הייתה הרגשתן למשמע הקדיש על ידי החזן או האבלים? תשובה לכך ראינו כבר למעלה בין דבריהן של האבלות, אך ראוי, לדעתנו, להתייחס לתשובותיהן של מספר מרואיינות שהזכירו דווקא את תפילת 'יזכור' כבעלת משמעות.

מרים: "לא מרגישה שום דבר, ולא התרגשתי כאשר אמרו קדיש. אך לעומת זאת בכיתי כאשר שמעתי את "יזכור" בבית הכנסת, כי זה דבר פרטי והקדיש הוא כללי".

מרינה: "יזכור בבית הכנסת במהלך השנה הראשונה היה לי קשה ביותר, כי קדיש לא אמרתי, ואלו ביזכור הייתי חלק מציבור אבל שנשאר בבית הכנסת וציין את יקיריו שנפטרו. ביזכור מציינים את שמות הנפטרים".

גילה: "בתפילת יזכור יש התרגשות חזקה יותר, כי היזכור הוא כדי להזכיר את המת".

בתיה: "כשאני שומעת קדיש, אני מרחמת על היתומים שאומרים קדיש".

אביבה: "אני בטוחה שברגע שאומרים קדיש, אבא שומע משמים ורווה נחת. לפני מות אבא לא התייחסתי לקדיש. אפילו פטפטנו בזמן אמירת הקדיש. אך כיום אני עומדת בזמן שאומרים קדיש".

לימור: "רק בזמן ששמעתי את בעלי אומר את הקדיש בבית הכנסת התרגשתי מהקדיש ועקבתי אחר הקדיש בסידור. מה שלא היה כששמעתי סתם את הקדיש. היה חשוב לי לשמוע כל מילה בקדיש וחשוב לי להתכוון לקדיש. מה שלא היה לפני כן כאשר שמעתי את הקדיש הדבר לא אמר לי שום דבר".

פנינה: "הקדיש בהלוויה היה רגע מצמרר ומעורר רחמים שבנים צריכים לומר קדיש על אימא. אני זוכרת איך הקול של אחי רעד. בזמן הקדיש הם נאלצו לאסוף את עצמם ולומר את הקדיש מתחילתו ועד סופו.
אם אבא שלי יבקש ממני לומר קדיש אחרי לכתו חס וחלילה, לעולם שכולו טוב, אני אעשה זאת בגאווה, כי למדתי על חשיבות העניין מבחינת הנשמה של הנפטר".

מדברי האבלות עולה, כי הקדיש לא דבר אל ליבן של כולן, יכול להיות בשל העובדה שהקדיש נאמר בארמית, דבר שמקשה על הבנתו, ולכן גם קשה היה להתחבר אליו רגשית. בעוד שתפילת יזכור, כפי שנאמר, היא אישית, נאמרת בעברית ומזכירים בה את שמות ההורים הנפטרים.

התייחסות האבלות לאמירת הקדיש בשפה הארמית ולא בעברית

חלק מהאבלות התייחסו לעובדה שהקדיש נאמר בארמית.

מרים: "הקדיש לא אמר לי שום דבר, יכול להיות בגלל שזה נאמר בארמית, ואני לא מבינה שפה זו. לעומת זאת יזכור שהוא עברית מדבר אלי יותר. גם האשכבה מדברת אלי יותר, כי מזכירים את שם הנפטר".

מרינה: "הקדיש נאמר במילים ארמיות שלא מובנות, ולכן קשה להתחבר לארמית".

נעמה: "הקדיש נאמר בארמית, וזה מקשה על ההבנה של משמעות הקדיש".

רינת: "כשאמרתי את הקדיש, ידעתי בדיוק את פירושי המילים למרות שהקדיש נאמר בארמית".

אילנה: "כשאחי אמר את הקדיש, הקשבתי והייתי חלק מזה. לפני כן הקדיש לא אמר לי שום דבר, כי זו שפה לא ברורה, וזה לא אמר לי שום דבר. למה הקדיש נאמר בארמית? לכן לא התחברתי אליו. אם לא מבינים את התפילה הזו, אז זה לא אומר לי שום דבר, כמו הקטעים בארמית שבהגדה של פסח. גם בזמן השנה לא חל שום שינוי בהתייחסותי לקדיש, כי שוב, השפה הארמית לא אפשרה לי להתחבר לקדיש וגם העובדה שאף פעם נשים לא אמרו קדיש, לא התחברתי לזה".

אביבה: "אני לא מבינה את משמעות המילים בקדיש, ובכל זאת זוהי חובה דתית לגמילות חסד לאב. לזכות את האב לחיי העולם הבא. להעלות את נשמתו של האב לגן עדן. כיום אני מבינה מה זה הורים שרוצים בן, כדי שיאמר קדיש אחרי המוות. אני עושה את ההשתדלות כדי לזכות את האב לעילוי נשמתו".

לאור הדברים שנאמרו נשאלת השאלה: **האם אמירת קדיש מבטאת דפוסי אבל וזכרון?**

ורד: "הקדיש בהחלט מבטא דפוס אבל, וסייע לי רבות בשנת האבל. מאוד עזר להתמודד עם האבל".

שולה: "בהחלט כן, גם ברמה הלאומית. אנחנו שומעים בימי זכרון של עם ישראל כיצד אומרים קדיש על הנספים בשואה או על חללי צה"ל. אנחנו רואים שבעם ישראל יש הקפדה לומר קדיש גם אצל רוב החילוניים בזמן הלוויה".

פנינה: "הקדיש חשוב מאוד לדפוסי אבל וזיכרון ועובדה שרבים מהחילוניים אומרים קדיש. הקדיש חשוב גם לאומר. על ידי כך הוא יודע שהוא לא בשנה רגילה, אלא שנה שהוא נוהג בצורה שונה. שנת אבל שיש להישמר מהבעות שמחה."

מלכה: "כשאני שומעת שאומרים קדיש על ההורים, אני מרגישה טוב עם התפילה לעילוי נשמתם, ומאיזו שהיא סיבה, למרות שזה לא נאמר, זה עוזר לי לרכך ולעבד את האבל.
לגבי אין שום שינוי בהתייחסותי לאמירת הקדיש לפני פטירת ההורים ולאחריה תמיד אני מרגישה אותה הרגשה של צידוק האל והתנחמות בצורה מסוימת. אבל אני חושבת שאלה שזוכים ואומרים קדיש במשך תקופה ארוכה והם חווים אותה שלוש פעמים ביום לאורך שנה, בוודאי זה מגביר את האמונה שלהם במעשי הקב"ה, ונותן להם הרגשה שבלקיחת החלק בהתמודדות עם האבל הם תורמים ונתרמים".

חיה: "הקדיש עזר לי מאוד לעבד את האבל והרגשתי שאני עושה משהו מאוד מיוחד לכבודה. לכבוד אימא שמאוד מאוד אהבתי. זה לא היה משהו חומרי אלא טהור".

כאן המקום להזכיר את ההסבר המעניין של ויקי לגבי סיבת מנהגי האבלות בשנה הראשונה: "בשנה זו אנחנו מחזירים להורים על ההקדשה הרבה שהשקיעו בנו בשנה הראשונה לחיינו. כי בשנה הראשונה של זוג נשוי שנולד להם ילד, הרי ההורים מקדישים הרבה לתינוק הם מפסידים חיי חברה בילויים, מוסיקה, תיאטרון וכו'. כך ששנה ראשונה של ההורים היא שנה קשה וכולה מוקדשת לתינוק. כך מחזירים להורה בשנת אבל, ולא יוצאים לכל אירוע של שמחה וחיי חברה כבימים כתיקונם".

סיכום:

הקדיש, למעשה, סוגר מעגל של חיים יהודיים. מקובל על סוציולוגים של החברה הישראלית, כי ברגעים משמעותיים במעגל החיים, ברגעי האמת, רוב רובם של היהודים שומרים על סממנים יהודיים.
ידוע ש- 97% מהיהודים מקיימים את מצוות המילה לבניהם למרות שרבים אינם דתיים, והברית נתפשת בעיניהם כניתוח כירורגי. כך גם לגבי יום כיפור, כאשר רוב היהודים מקיימים את מצוות הצום יותר מכל החגים האחרים שיש בהם גילויי שמחה ואכילה ושתייה. הסיבה לכך היא שביום כיפור מוצא אדם מישראל את "הנקודה היהודית" האמיתית.
כך גם כשמעגל החיים נסגר, והאדם הולך לעולמו. אמירת הקדיש שהיא למעשה טקס דתי, מקובלת גם על יהודים שאינם שומרי מצוות האומרים קדיש, אם כי בהיעדר הרגלי

תפילה אין הם עושים זאת באופן מלא. זה אומר שלקדיש יש הד ציבורי, ולכן מעניין עד כמה הוא חלחל לעולמן של הנשים.
ייחודו של מחקר זה שהוא אולי מן הבודדים, אם בכלל, אשר בדק את הרגשתן של הנשים והתייחסותן לכל נושא הקדיש. ואכן, המרואיינות העלו סוגיות חשובות שלא תמיד אנחנו מודעים להן, ובעקבות הממצאים במחקר זה יש מקום להמשיך לחקור ולבדוק לעומק סוגיות מסוימות.
כדי לבדוק עמדותיהן של נשים לגבי הקדיש ערכנו מחקר איכותני בקרב 22 נשים מזרמים שונים ומעדות שונות. במחקר זה ראינו שנושא הקדיש נתפס כחובה מוחלטת על הגברים הדתיים האומרים זאת בהקפדה רבה. בעוד שנשים לא רואות זאת כחובתן, ואינן מעוניינות לומר קדיש בשל הקשיים הרבים העומדים בפניהן. אך ישנן נשים, הרואות בחיוב אמירת קדיש על אב או אם כצורך פנימי עמוק המבטא את הערכתן הרבה ואהבתן להוריהן, שכה אהבו אותן והשקיעו בהן רבות. זה בולט במיוחד אצל נשים ממוצא אנגלוסקסי, שאין להן אחים, כך שהמצב המשפחתי הוא בהחלט זרז לאמירת קדיש.
רוב הנשים האומרות קדיש מתקשות להתחייב ולומר את הקדיש שלוש פעמים ביום לאורך כל השנה כמו הגברים, אלא הן אומרות את הקדיש פעם ביום, או רק בשבתות ובחגים.
מאמר זה מעיד על התפתחות, אם כי מועטה, בהשתלבותן של נשים בקיום מצוות שנחשבות כייחודיות לגברים. הדבר בא לידי ביטוי בקדיש הנאמר על ידי נשים, כמו במצוות אחרות, בעלייה לתורה, ואף בקריאת ספר תורה בשבתות, וקריאת מגילת אסתר בפורים, באופן המותר על-ידי ההלכה.
אין ספק שאנחנו נמצאים בתהליך שבו נשים לוקחות על עצמן קיום מצוות שבעבר לא קיימו, וממלאות תפקידים ציבוריים בחיים הדתיים של הקהילה. אנחנו עדים לתהליך שבוודאי ילך ויתעצם. מן הסתם הבנות של הנשים האומרות קדיש יראו תופעות אלו כדבר מובן מאליו. ולהן יהיה יותר קל להמשיך בדרך זו.

סבורני, כי אחת המהפכות השקטות כיום בעם ישראל מתרחשת בקרב הנשים במגזר הדתי. הנשים רוצות ללמוד ולהעמיק בלימודי הקודש, והראיה לכך היא הבנות רבות הלומדות במדרשות הפזורות על פני הארץ, תופעה שהיא ברוכה כשלעצמה. מי יודע אם לא 'הפסדנו' במשך 2000 שנה 50% מהפוטנציאל של עם ישראל בכך שהנשים לא שקדו על לימוד התורה כמו הגברים?

נספח א:

קדיש על כל חלקיו, על פי ספרדים ועדות המזרח (*)

חלק	מקור	תרגום
א	יתגדל ויתקדש שמיה רבה **אמן**	יתגדל ויתקדש שמו הגדול **אמן**
ב	בעלמא די ברא כרעותיה, וימליך מלכותיה ויצמח פורקניה ויקרב משיחי **אמן**	בעולם שברא כרצונו, וימליך מלכותו ויצמיח ישועתו, ויקרב ביאת משיחו. **אמן**
ג	בחייכון וביומיכון ובחיי דכל בית ישראל בעגלא ובזמן קריב ואמרו **אמן**	בחייכם ובימיכם ובחיי כל בית ישראל במהרה ובזמן קרוב ואמרו **אמן**
ד	יהא שמיה רבא מברך לעלם ולעלמי עלמיא, יתברך וישתבח ויתפאר ויתרומם ויתנשא ויתהדר ויתעלה ויתהלל שמיה דקודשא בריך הוא. **אמן**	יהי שמו הגדול מבורך לעולם ולעולמי עולמים, יתברך וישתבח ויתפאר ויתרומם ויתנשא ויתהדר ויתעלה ויתהלל שמו של הקדוש ברוך הוא. **אמן**
ה	לעילא מן כל ברכתא שירתא תשבחתא ונחמתא דאמירן בעלמא ואמרו **אמן**	למעלה מכל הברכות השירות התשבחות והנחמות, האמורות בעולם ואמרו **אמן**
ו	על ישראל ועל רבנן ועל תלמידיהון ועל כל תלמידי תלמידיהון דעסקין באוריתא קדישתא די באתרא הדין ודי בכל אתר ואתר. יהא לנא ולהון ולכון חנא וחסדא ורחמי מן קדם מארי שמיא וארעא ואמרו **אמן**	על ישראל ועל החכמים ועל תלמידיהם ועל כל תלמידי תלמידיהם שעוסקים בתורה הקדושה אשר במקום הזה ואשר בכל מקום ומקום. יהיה לנו ולהם ולכם חן וחסד ורחמים, מלפני אדון שמים וארץ ואמרו **אמן**
	תתקבל צלותנא ובעותנא עם צלותהון ובעותהון דכל בית ישראל קדם אבונא דבשמיא וארעא ואמרו **אמן**	תתקבל תפילתנו ובקשתנו עם תפילתם ובקשתם של כל בית ישראל לפני אבינו שבשמים ובארץ ואמרו **אמן**
ח	יהא שלמא רבא מן שמיא, חיים ושבע וישועה ונחמה ושיזבא ורפואה וגאולה וסליחה וכפרה, וריוח והצלה לנו ולכל עמו ישראל, ואמרו **אמן**	יהיה שלום רב מן שמים, חיים ושובע וישועה ונחמה והצלחה ורפואה וגאולה וסליחה וכפרה, ורווח והצלה לנו ולכל עמו ישראל ואמרו **אמן**
ט	עושה שלום במרומיו הוא ברחמיו יעשה שלום עלינו ועל כל עמו ישראל ואמרו **אמן**	עושה שלום במרומיו הוא ברחמיו יעשה שלום עלינו ועל כל עמו ישראל ואמרו **אמן**.

(*) חצי קדיש: א-ה; קדיש דרבנן: א-ה,ו, ח, ט; קדיש שלם: א-ה, ז-ט; קדיש יתום: א-ה, ו (לפעמים), ח-ט.

נספח ב:

אגדה

מעשה ברבי עקיבה שראה אדם אחד שהיה ערום ושחור כפחם והיה טוען על ראשו כטען עשרה טעונין והיה רץ במרוצת הסוס, גזר עליו ר' עקיבה והעמידו ואמר לאותו האיש: למה אתה עושה עבודה קשה כזאת, אם עבד אתה ואדונך עושה לך כך, אני אפדה אותך מידו, ואם עני אתה אני מעשיר אותך.

אמר לו: בבקשה ממך אל תעכבני, שמא ירגזו עלי אותם הממונים עלי. אמר לו: מה זה ומה מעשיך? אמר לו אותו האיש: מת הוא ובכל יום ויום שולחים אותי לחטוב עצים ושורפין אותי בהם. ואמר לו: בני מה הייתה מלאכתך בעולם שבאת ממנו? אמר לו: גבאי המס הייתי והייתי מראשי העם ונושא פנים לעשירים והורג עניים.

אמר לו: כלום שמעת מן הממונים עליך, אם יש לך תקנה? אמר לו: בבקשה ממך אל תעכבני שמא ירגזו עלי בעלי פורענות, שאותו האיש אין לו תקנה, אלא שמעתי מהם דבר שאינו יכול להיות, שאילמלי היה לזה העני בן שהוא עומד בקהל ואומר: ,ברכו את ה' המבורך' ועונין אחריו: "יהא שמיה רבא מבורך", מיד מתירין אותו האיש מן הפורענות. ואותו האיש לא הניח בן בעולם ועזב אשתו מעוברת, ואיני יודע אם תלד זכר מי מלמדו, שאין לאותו האיש אהוב בעולם.

באותה שעה קיבל עליו רבי עקיבה לילך ולחפש אם הוליד בן, כדי שילמדו תורה ויעמידו לפני הצבור.

אמר לו מה שמך? אמר לו: עקיבה, ושם אנתך (ושם אשתך)? אמר לו: שושניבא. ושם קרתך (ושם עירך)? לודקיא. מיד נצטער רבי עקיבה צער גדול והלך ושאל עליו, כיון שבא לאותו מקום שאל עליו, אמרו לו: ישתחקו עצמותיו של אותו הרשע. שאל על אשתו, אמרו לו ימחה זכרה מן העולם, שאל על הבן, אמרו הרי ערל הוא, אפילו מצות מילה לא עסקנו.

מיד נטלו רבי עקיבה ומלו והושיבו לפניו ולא היה מקבל תורה עד שישב עליו מ' יום בתענית יצתה בת קול ואמרה לו: ר' עקיבה לך ולמד לו; הלך ולמדו תורה וקריאת שמע וי"ח ברכות וברכת המזון, והעמידו לפני הקהל ואמר: "ברכו את ה' המבורך" וענו הקהל "ברוך ה' המבורך לעולם ועד, יתגדל יהא שמיה רבא".

באותה שעה מיד התירו המת מן הפורענות. מיד בא לרבי עקיבה בחלום ואמר: יהי רצון מלפני ה' שתנוח דעתך בגן עדן שהצלת אותי מדינה של גיהנום, מיד פתח רבי עקיבה ואמר: "ה' שמך ה' לעולם, ה' זכרך לדור ודור" (תהילים קלה, יב).